

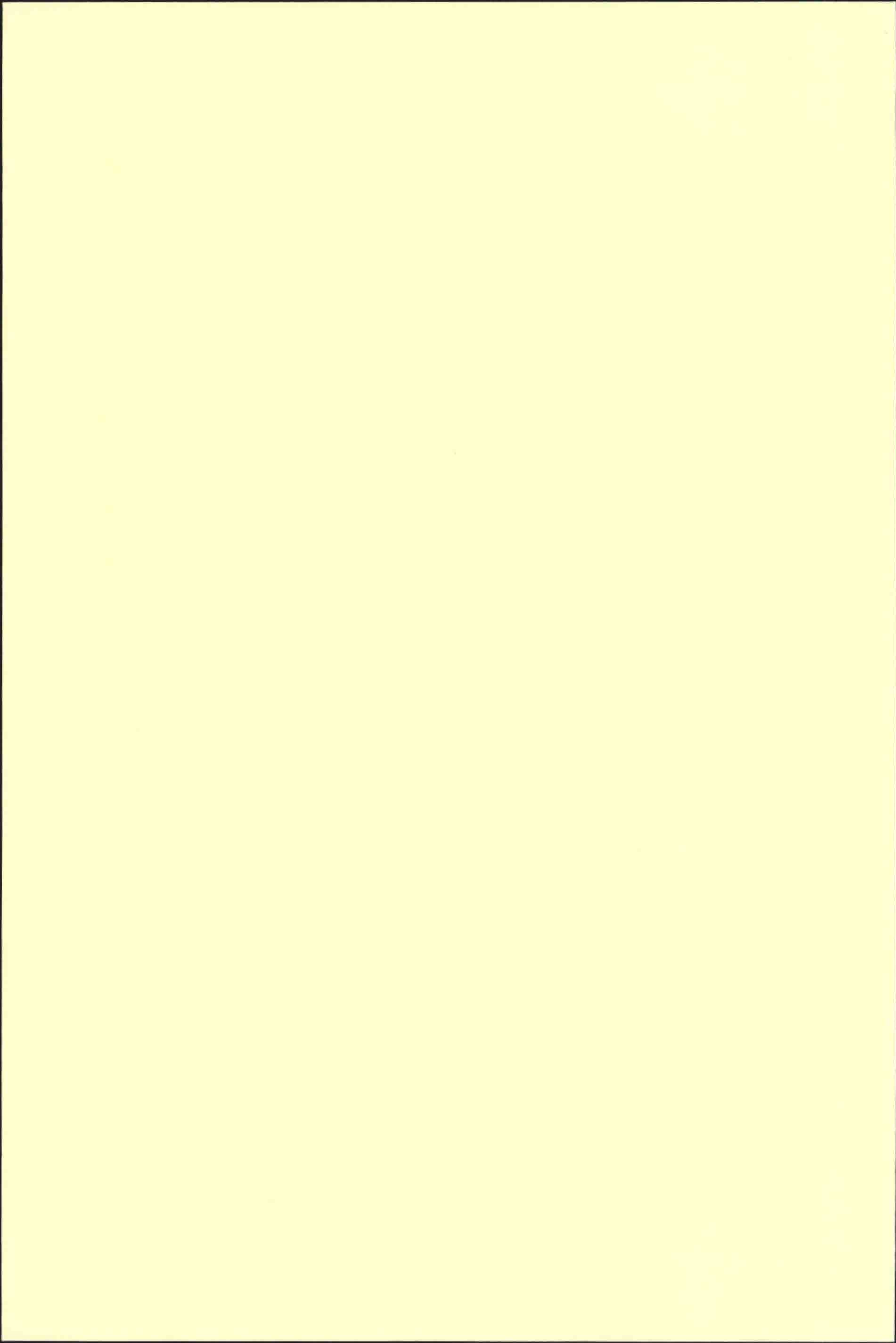
Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora veris.

*VER
Puerile tempus*

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 31 2001

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora seris.

*VER
Pueri temporis*

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 31 2001

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havebrugshistorisk Selskab

Udgiver og ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek,
Dyrlægevej 10, 1870 Frederiksberg C. Giro 41 69 47 6

Tryk: S. M. Olsens Bogtrykkeri, Holbæk.

Redaktion: Finn T. Sørensen (ansvarh.), Lene Floris og Johan Lange.

Bestyrelse: Jane Schul (formand), Jette Abel (næstformand), Kirsten Lund-Andersen,
Lene Floris, Anne Stine Hansen (kasserer), Finn T. Sørensen og Johan Lange.

Abonnement:

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 175,00 kr

For udenlandske medlemmer 200 kr. Livsvarigt medlemskab 2000 kr.

Tidligere meddelelser, der hidtil er kommet med ét nummer årligt, kan erhverves til nedsat pris, indtil videre
kr. 50,00 pr. stk. for medlemmer og kr. 100,00 pr. stk. for ikke medlemmer.

Trykt med økonomisk støtte fra: Kulturministeriets Tidsskriftsstøtteudvalg,
Undervisningsministeriet via Tips- og Lottomidlerne og
De danske Haveselskaber.

ISBN 87-88241-24-6

ISSN 0107-895X

Forsidevignet: Forår.

Stik efter originalmaleri af Pieter Bruegel (1525/30-1569), graveret af Pieter van der Heyden og publiceret af Jerome Cock 1570.

Tekst: Marts, April, Maj er forårs månederne. Forår lig barndom. Om foråret er Venus klædt i blomsterranker.

Indholdsfortegnelse

Asger Ørum-Larsen: Troels Erstad (1911-1949)	
Det yngste navn i havekunstens danske gennembrud. 1925-1960	4
Søren Cock-Clausen: Mistbænk for konger og en generalmajor	14
Annie Christensen: Haverne bag Børsen	19
Havebrugshistorisk Dagbog okt. 2000 - sept. 2001. Ved A. Ørum-Larsen	38
Havebrugshistorisk Bibliografi okt. 2000 - okt. 2001. Ved A. Ørum-Larsen	41
Bog anmeldelser	
Erik Westengaard: Tankefulde haver	44
Hakon Lund: Danmarks Havekunst I	45
Lulu Salto Stephensen: Danmarks Havekunst II	47
Jane Schul: Tulipanbogen	48
Ekskursionsberetninger	
Fyraftensudflugt til Botanisk Museums samlinger den 29. maj 2001	51
Havebrugshistorisk Selskabs aftentur på Kastellet d. 14. juni 2001	51
Eftersommerens udflugt til „Havens Huse”. Eriksholm, Holbæk Museum, Knabstrup Hovedgaard og Løvenborg Slot den 26. august og 9. september.	52

Troels Erstad (1911-1949) Det yngste navn i havekunstens danske gennembrud. 1925-1960

Troels Erstad (1911-1949). The youngest name in Danish ornamental gardening's breakthrough. 1925-1960

Keywords: Garden Architects, History, Denmark

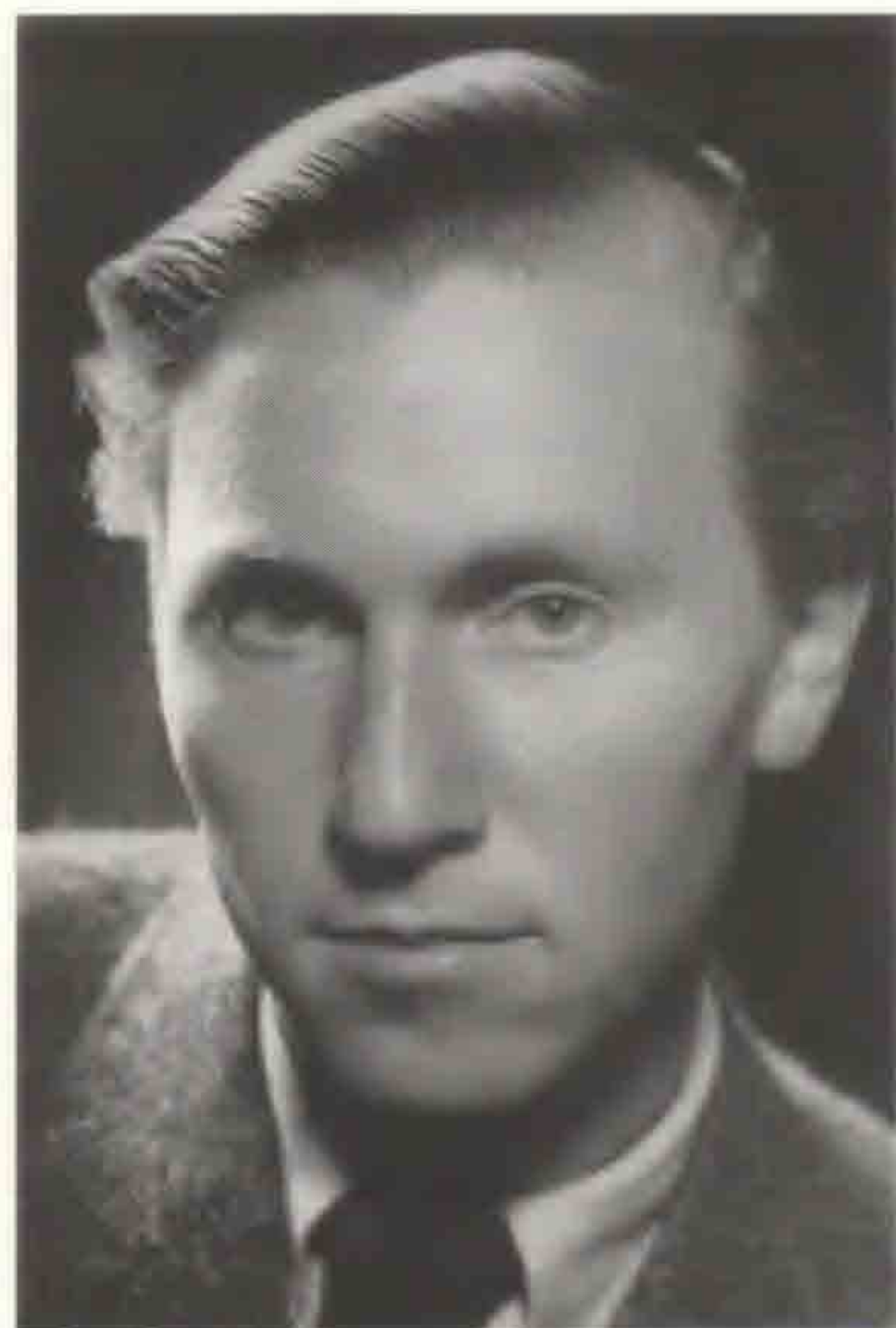
Asger Ørum-Larsen

G. N. Brandt, 1878-1945 og C. Th. Sørensen 1893-1979 var store havekunstnere i et markant trekløver ved dansk havekunstens gennembrud.

Dette forbavsende kunstneriske gennembrud opnåede imidlertid aldrig at blive fuldt værdsat af den danske offentlighed, fordi det blev overskygget af andre begivenheder i den danske kunstverden.

Troels Erstads karriere lyste op som et stjerneskrud på den faglige himmel, for så atter pludselig at slukkes på grund af hans tragiske død i 1949, kun 38 år gammel.

Som havekunstner var Troels Erstad født „med en sølvske i munden”, da han var søn af den banebrydende havearkitekt og entreprenør Erik Erstad-Jørgensen, der dominerede havefaget i begyndelsen af 1900-tallet. Gennem faderen blev Troels Erstad yderligere et frisk skud på en agtet kultur-familie, da stamfaderen var den kendte historiker og rigsarkivar A.D. Jørgensen, der stammede fra Slesvig og Gråsten, og derfor nationalt sindet og meget aktiv efter 1864. De to kendte brødre, Nils Koppel og Henning Koppel, henholdsvis arkitekt og billedhugger og designer var Erstads nære fætre.

Troels Erstad.

Troels Tage Erstad blev født 3. juli 1911 på Frederiksberg.

Med to 10 år ældre søskende blev den kvikke dreng selvfølgelig meget forkælet af sin familie. Iøvrigt slægtede han med sit nervøse temperament tæt på sin mor.

Allerede under skoletiden viste Troels vågnende

interesse for, hvad der foregik på tegnebordene i hans fars tegnestuevirksomhed, hvor blandt andre C. Th. Sørensen var tegner. Så efter studentereksamen i 1929 fik Erstad en grundig uddannelse som gartner, plantekender og havearkitekt, først og fremmest i Axel Olsens kendte planteskole i Kolding, på sin fars, havearkitekt Erik Erstad-Jørgensens og C. Th. Sørensens tegnestuer. Sidstnævnte havde etableret sig 1922 i Brønshøj.

Forbindelsen med Aksel Olsens banebrydende planteskole med den tilhørende nye Historisk-Botaniske Have, der introducerede eksotiske buske og træer til Danmark, fik grundlæggende betydning for Erstad. I *Havekunst* nr. 11, nov. 1942 skrev han artiklen *Buskformer med Aksel Olsens karakteristiske tegninger*, 114 ialt.

Erstad sluttede sin teoretiske uddannelse på Landbohøjskolens Havebrugsafdeling, hvor han tog eksamen som havebrugskandidat i 1936. Indimellem var Erstad dog et årstid i kompagni med C. Th. Sørensen, hans fars tidligere tegner.

I Landbohøjskole-tiden gjorde Erstad sig bemærket med nogle fantasifulde konkurrenceforslag til haver for Østifternes Haveselskab. Han blev knyttet til afdelingen på Landbohøjskolen som assistent ved haveplanlægningen hos Lektor Georg Georgsen.

Troels Erstad giftede sig med en kollega, begyndte egen tegnestue og bosatte sig 1939 i en villalejlighed i Ordrup. Dette ægteskab blev opløst og et andet indgået med Edel Hecht-Nielsen, også en medstuderende, der var uddannet ved frugtavl i Frankrig. De købte et gammelt bonde- eller fiskerhus på Ordrup Jagtvej 34, det blev moderniseret og indrettet til bolig og tegnestue. Her anlagde Erstad sin kendte have efter egne idealer. Anlægsgartneren var P. Melchior Hansen, der boede ved siden af.

Troels Erstad udviklede hurtigt efter sin uddannelse egne ideer om haveæstetik og brug af planter, inspireret af G. N. Brandt og Aksel Olsen.

Det var Erstads egen have på Sølystvej, hans charmerende optimistiske væsen og non-chalante, lidt naive tegnemåde, der vakte opmærksomhed og fascinerede andre planlæggere. Han tegnede haver for de tre toneangivende arkitekter, Finn Juhl, Ole Hagen og Mogens Lassen. Han vandt hermed deres beundring og støtte. Navnlig Finn Juhls have i Gentofte med en græsrampe, der helt utraditionelt forbandt jordterrænet med taghaven og gav anlægget flere brugsmuligheder, bebudede et nyt syn på haven.

Erstads „opløste” havestil med de særprægede solitær-planter, anbragt de gartnerisk rigtige steder på en bund af trædeplanten *Cotula*, passede godt til deres enkle funktionalistiske arkitektur og åbne grænser mellem have og husrum.

Også i Sverige vakte Erstad's nye havestil opmærksomhed. Walter Bauer og Inger Wedborn, de to unge og førende svenske havearkitekter besøgte haven i Ordrup flere gange, som fascinerede dem. Erstad skrev en forklarende artikel om sin „opløste” have-

Havearkitekt Troels Erstads tegnestue, Ordrup Jagtvej 34 - havedøren 1948. Fot. A. Ørum-Larsen.

stil og brugen af planterne på den rigtige måde, som blev oversat til svensk i tidsskriftet *Egna Hem* nr. 4 1946: Refleksioner over havekunst.

1945 blev et skelsår for Troels Erstad, idet havearkitekt G. N. Brandt og hans far, Erik Erstad-Jørgensen begge døde. Brandt og Erstad havde været i kompagni i 4 år. De sidste år meget selvstændigt på grund af Brandts svækkede helbred.

Sin fars store entreprenør-virksomhed kunne Erstad ikke føre videre på grund af sit medlemskab i Dansk Havearkitektforening. Af hensyn til bygherrerne var der sket en klar adskillelse mellem Dansk Anlægsgartnerforening (stiftet 1902) og Havearkitektforeningen (1920). Entreprenør-afdelingen blev derfor afhændet til den ledende anlægsgartner af Fru Erstad-Jørgensen, der sad i uskiftet bo. I Havearkitektforeningen var det nu kun i særlig åbenbare tilfælde at projekterende gartnere kunne forblive medlemmer, for eksempel E. Erstad-Jørgensen eller Anka Rasmussen (passivt medlem). Erstad førte de løbende opgaver i Danmark og Sverige videre som havearkitekt og rådgiver for de to tegnestuer, d.v.s. offentlige parkanlæg, herregårdsparker og haver, anlæg for boligbyggeri og privatejendomme.

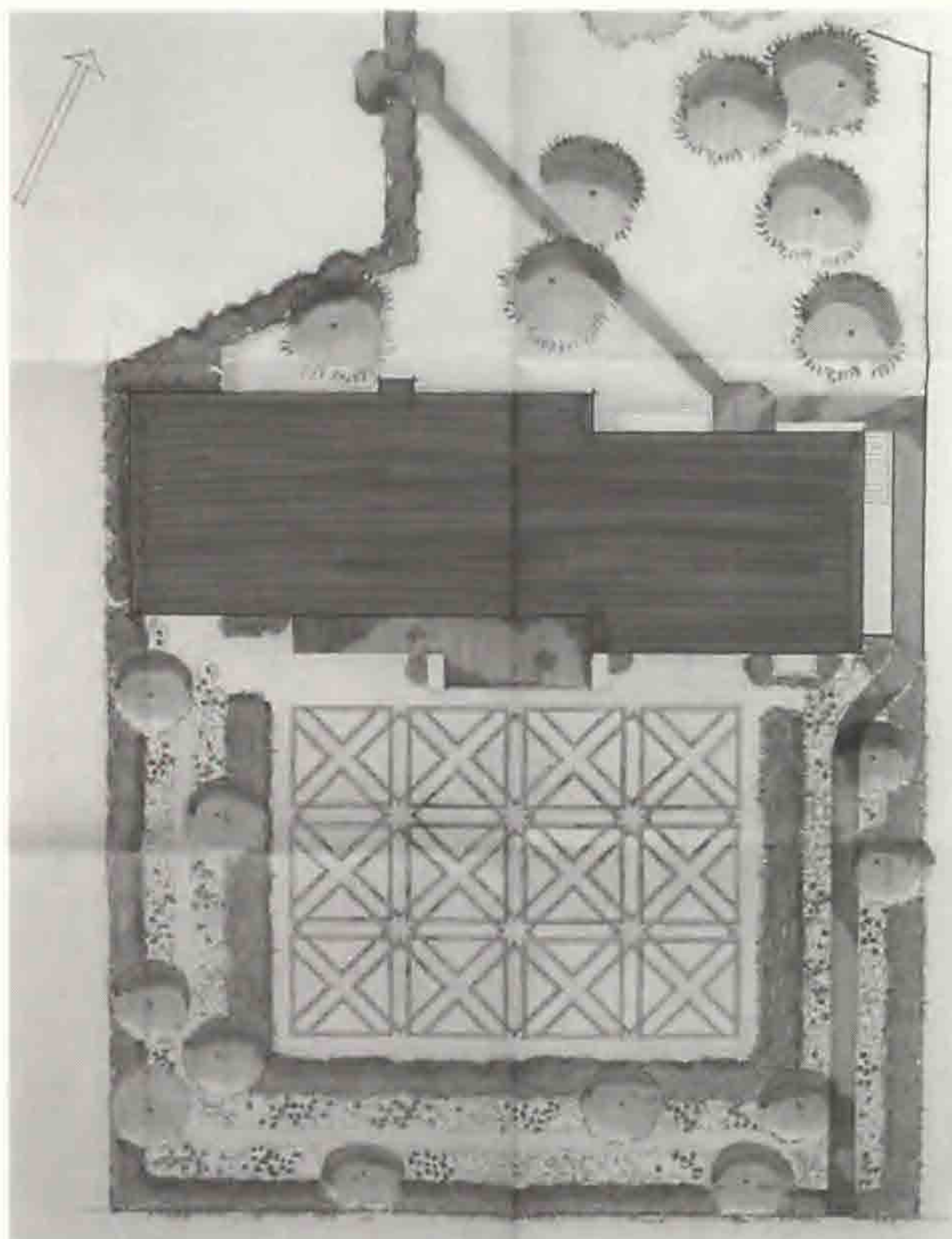
Foruden de allerede omtalte haver tegnede Troels Erstad i begyndelsen af 1940-erne en anden type haveplaner, helt forskellige fra de fleste. Disse var med et dominerende,

dekorativt mønster lagt ud i de centrale græsplæner. De smukke, men fremmedartede forslag havde deres udspring fra den tidligere nævnte idékonkurrence i 1941, hvor Erstad tegnede to planer af nævnte type. Mønstrene, der skulle dannes af hårdtbrændte gule klinker på fladen eller højkant, bestod af tre- eller firkanter, der formede stjernefigurer, hvor de stødte sammen. De fleste af disse dekorative mønstre havde persiske eller mauriske karakterer. Hvor Erstad havde denne islamiske inspiration fra, vides ikke. Men Erstads fætter Henning Koppel, den internationalt orienterede kunstner, der af og til kom på tegnestuen, kan her have spillet en rolle.

Det drejer sig om 5-6 haveplaner, hvoraf vist ingen blev realiseret. Selv ikke anlægsgartner Knudsen, der var expert i stenanlægsarbejder fik sin haveplan udført. Alle syntes at tøve med disse fremmedartede haveforslag. De sidste planer, Erstad tegnede af denne type var to haveplaner, en til bryghusejer fru Synnestvedt i Nykøbing F. og et rundt blomsteranlæg i Lyngby Apoteks have, her med apotekets logo lagt i klinker. Den smukke haveplan til Nykøbing var man også betænkelig ved, men den blev publiceret og vakte megen beundring blandt fagfolk. Disse specielle haveforslag satte en hel „fladens have” mode i gang blandt unge havearkitekter. De tegnede nogle år haveplaner med forskellige mønstre i græsset. Se Langkildes bog: Nye danske haver.

En lille udstillingshave ved Forum 1949 af Troels Erstad, med „persisk” inspiration. Beplantning kun af blå *Ageratum*. Fot. A. Ørum-Larsen.

Forslag til bryghusejer fru
Synnestveds have i Nykøbing F.
Haverarkitekt Troels Erstad,
Ordrup Jagtvej 34, Ordrup, 20.
Nov. 1947.

Tegnet af Maria Olsen og Asger
Ørum-Larsen.

Der er ikke skrevet meget om Troels Erstad og hans inspirerende haveplaner og øvrige virksomhed, men her kan henvises til havearkitekt Malene Hauxners udmærkede afhandling om Troels Erstads havekunst i *Landskab* nr. 7, 1990.

Troels Erstad som havearkitekt eller rettere havekunstner arbejdede hovedsagelig pr. inspiration. Haveejere, der ikke umiddelbart accepterede hans planer, forsøgte han ikke at overbevise. Det mistede Erstad flere opgaver på. På det punkt lignede han G.N. Brandt.

Tekniske detaljer kedede Troels Erstad, så de trivielle, men nødvendige byggemøder var ikke hans sag. Hans planer var ofte kun idéskitser, som gartnerne selv måtte tilpasse efter forholdene. På hans tegnestue var linealer bandlyste, alt blev tegnet i hånden. Til planerne blev brugt stempel-signaturer for træer, buske og blomster, som Erstad selv havde tegnet, vist efter amerikansk mønster. De blev stemplet på bagsiderne af planerne, så de fremtrådte på lystrykkene.

Erstad følte sig som ansvarlig repræsentant for havekunsten, så han indledte en karriere som foredragsholder i foreninger om denne og sit fag. Men i sin fremtræden var

Erstad ikke robust. Mennesker, der røbede deres uvidenhed om havearkitektur eller planters rette natur og brug, blev udsat for hans kun let skjulte sarkasme.

Havearkitekternes honorarer var ikke store, og kom først sent til udbetaling under projekteringen, så extra arbejder var søgte, for eksempel undervisning, forfattervirksomhed. Erstad ville gerne undervise, men fik ingen stilling trods gode fortalere.

De første år som selvstændig havearkitekt på Ordrup Jagtvej 34 havde Erstad et nært samarbejde med kollegaen Ingwer Ingwersen, der boede tæt ved. Ingwersen var en nær ven af det unge Erstad-ægtepar. Det var ham, der gjorde dem opmærksom på huset.

Erstad nåede kun at have få medarbejdere på sin tegnestue i Ordrup. Eywin Langkilde fra Helsingør, der havde været knyttet til C. Th. Sørensens virksomhed og derefter taget havebrugseksamen på Landbohøjskolen (1944) blev hans nære medarbejder fra 1946. Endvidere var Maria Olsen, en datter af planteskoleejer Axel Olsen i Kolding, i 1947 tilknyttet tegnestuen som tegner, og i samme periode en hortonom hvis navn er glemt. Asger Ørum-Larsen var volontør hos Erstad i 1948, ligeledes frk. Cederfeldt de Simonsen fra Erholm på Fyn. Endelig kom Arne Levin Madsen til i en kort periode. Han havde efter sin eksamen været beskæftiget i frøbranchen.

Endelig må ikke glemmes frk. Scheving Christensen, en kollega til Edel Erstad, der var tegnestuens sekretær.

Årene 1948 og 49 bragte store forandringer for havearkitekt Troels Erstad. Efter Erik Erstad-Jørgensens død i 1945 var det naturligt at sønnen Troels overtog sin fars bestyrelsespost i Det Kgl. Danske Haveselskab.

Havens overgartner på det tidspunkt var Carl Johan Hansen, der havde efterfulgt den uforglemmelige Jens K. Jørgensen efter dennes død.

Carl Johan Hansen havde blandt andet omlagt havepartiet omkring dammen i Haveselskabets Have. Han havde en undergartner, P. Andersen, og en stab på omkring 10 medhjælpere til sin rådighed ved den gartneriske pasning af haven, 3 kvindelige gartnerelver, 3 gartnerassistenter og nogle lugekoner samt en kontrollør ved indgangen. De rev de grusede gange, plantede, lugede ukrudt og hjalp med ved de årlige plante-uddelinger til medlemmerne og ved de forskellige fagudstillinger i Brøndsalen.

Om foråret anlagde Carl Johan Hansen på plænen ved indgangen et forbed med et varieret udvalg af interessante enårige sommerplanter¹. Haven var ganske populær blandt medlemmerne og andre besøgende. Men alligevel rejste der sig fra fagfolks side kritik af havens virksomhed, som ifølge deres mening ikke levede op til at være det ønskede forbillede for havekulturinteresserede.

Overgartneren mente selv, at havearealet var for lille til vekslende nyanlæg. Han rådede bestyrelsen til at flytte hele haven til en større landejendom i Nærum. Tidligere havde man i nogen tid diskuteret betimeligheden af at oprette en statsstøttet fagskole for anlægsgartnere i haven for derved at sætte nyt liv i dens udvikling. Denne idé for-

nyede Erstad med det resultat, at bestyrelsen sommeren 1948 vedtog forslaget med grosserer Hans Lystrup i spidsen. Carl Johan Hansen blev opfordret til at søge sin afsked, hvilket han gjorde. Troels Erstad lod sig derefter udråbe som Haveselskabets direktør.

Den nye anlægsgartner-skole begyndte så 1. september med ca. 10 elever og H. P. Samuelson som den daglige lærer. Han havde tidligere været ansat i Erik Erstad-Jørgensens haveentreprenør-virksomhed. Erstad tegnede som en begyndelse et smukt forslag til en buskhave i rummet foran parade-drivhuset. Men det blev ikke realiseret. Som leder af Det Kgl. Danske Haveselskab kunne Troels Erstad med tillid nu afhænde sin havearkitekt-virksomhed til Eywin Langkilde for en symbolsk betaling på 2000 kr. Han beholdt selv kun planlægningen af visse offentlige have- og parkanlæg, delvis overtaget fra sin far, og egen faglig rådgivning.

Som kompensation for fru Edel Erstad, hjalp han hende i gang med en ny dekora-tionsvirksomhed. Dens første dessin var en hvid „hænge-engel” af karton, som blev tegnet af Ingwer Ingwersen og udført af unge hjemmegående husmødre i kvarteret.

Det var en god start, da den blev solgt godt som juledekoration til danske stormaga-siner og endda blev brugt i Stockholms Nordiska Kompagniet. Hendes virksomhed voksede hurtigt til en landsdækkende bedrift på grund af Edel Erstads energi, idet hun selv rejste omkring i landet som sælger.

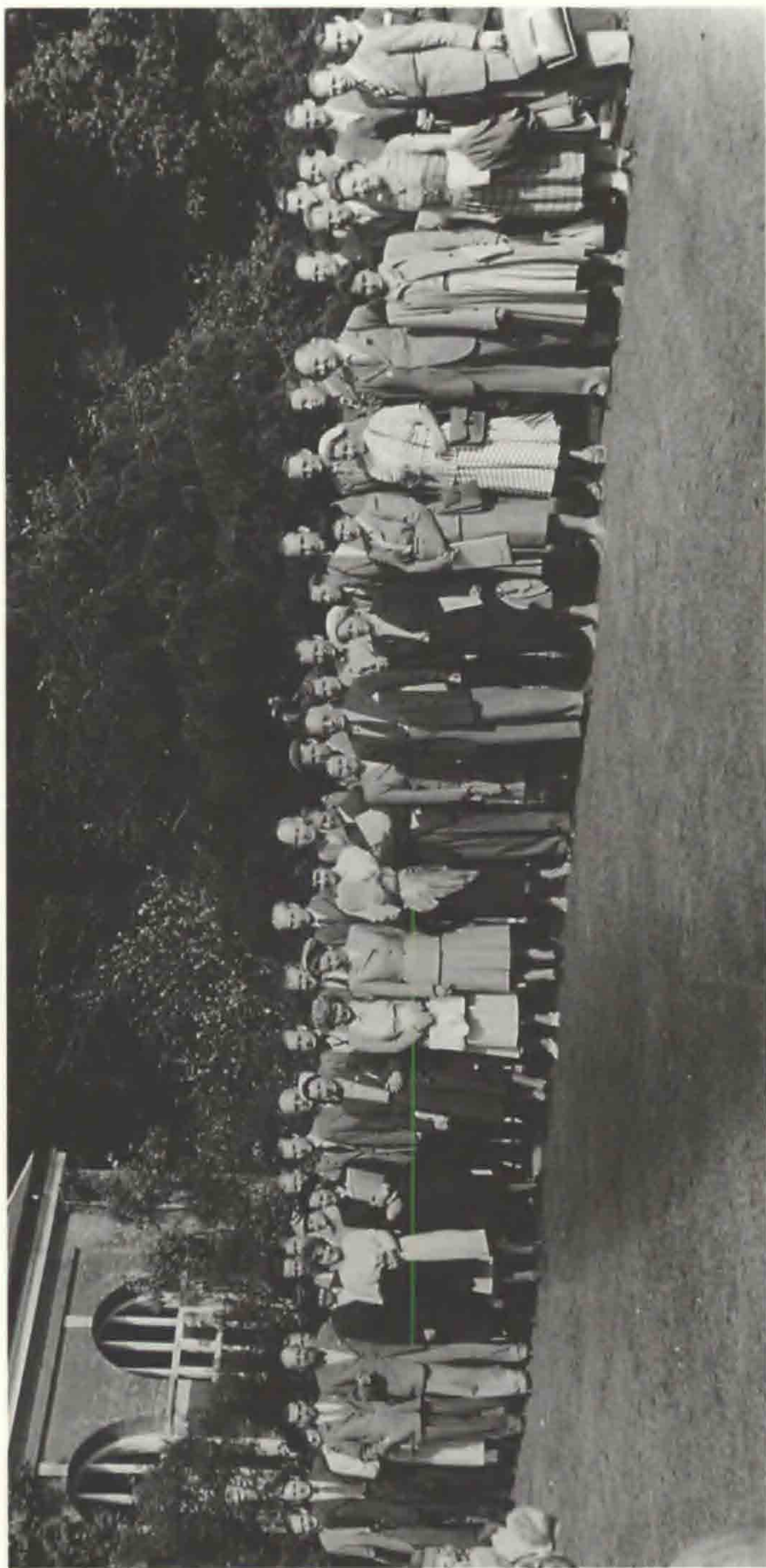
Tidligt i året 1949 kom direktør Reventlow for Zoologisk Have med kravet om en påtrængende udvidelse af haven på ca. 5 ha i det vestlige hjørne af Søndermarken. En tværtunnel under Roskildevej skulle forbinde de to dele. En gruppe smukke egetræer i Søndermarken måtte derved fældes.

Troels Erstad og arkitekt Ole Hagen skrev straks en kronik i Politiken den 16. marts: Stor havekunst har vi også her i Danmark. Heri påvistes, at en bevaring eller rekon-struktion af Søndermarkens vigtige patte d'oise allésystem så ikke mere var mulig, og at arkitekt Charles I. Schous idé om atter at gennemføre sammenslutningen af Frederiksberg Have og Søndermarken ved at Roskildevej blev ført igennem bakken som tunnel! En tanke, som også Erik Erstad-Jørgensen gik ind for.

Der rejste sig en storm af protester imod Reventlows ønske. Troels Erstad stillede sig i spidsen af en forening Søndermarkens Venner; den blev stiftet ved et stort møde i Haveselskabets Brøndsal. Kontingentet var på 1 krone, så alle kunne være med, støttet af Arkitekt- og Havearkitekt-foreningerne og Akademirådet. Alle de store køben-havnske blade var de næste måneder optaget af en polemik for og mod forslaget, og der blev foretaget underskrifts-indsamlinger både for og imod, i sidste tilfælde med mange kendte kulturpersonligheders navne.

Havearkitekt C. Th. Sørensen, der var knyttet til Zoologisk Have som rådgiver, bad sig fri for hvervet.

I juli blev Troels Erstad som formand for foreningen Søndermarkens Venner ind-

Deltagere i Skandinavisk Havearkitekt-kongres 1949 i Det kgl. danske Haveselskabs have, Frederiksberg. Fra venstre ses bl. andet: Georg Georgsen – nr. 5, forrest; Troels Erstad – nr. 14, med slips; Edel Erstad – nr. 22, forrest; P. Hermelin (Sverige) – nr. 23, bagest; Walter Bauer (Sverige) – nr. 24, forrest; Georg Boye – nr. 29, bagest; Karen Reistad (Norge) – nr. 30, forrest; J.P.T. Bijhouwer (Holland) – nr. 34, bagest; P. Borcinai (Italien) – nr. 33, forrest. C.Th. Sørensen og Morten Klint mangler.

kaldt til møde hos indenrigsminister Kjærbøl. Erstads havekunsthistoriske påvisninger kunne ikke klare sig imod politikeren Kjærbøls realistiske argumenter. Han gav op og vendte hjem til Ordrup som en slagen mand! Foreningen blev opløst, og forslaget om udvidelsen af Zoologisk Have med et hjørne af Søndermarken blev så vedtaget, og Reventlow kunne begynde anlægget af tværtunnellen under Roskildevej. Havearkitekt Ingwer Ingwersen planlagde den nye afdeling med lette interimistiske træbygninger.

Som en konsekvens af denne afgørelse har Zoologisk Have igen sidst i år 2000 krævet udvidelse af Søndermark-arealet.

I sommeren 1949 afholdtes der i Det Kgl Danske Haveselskabs have en skandinavisk havearkitektkongres med direktør Troels Erstad som vært. Det var sidste gang Erstad sås offentligt. Den 7. oktober blev Troels Erstad fundet døde på en bænk i Charlottenlund Skov. Han efterlod sig hustru og to små døtre på henholdsvis 1 og 4 år. Troels Erstads pludselige død var et chock for hans kolleger, familie og mange venner.²

Havearkitekt Georg Boye overtog ledelsen af Det Kgl. Danske Haveselskab og Anlægsgartnerskolen, som viste sig at blive en skuffelse med hensyn til elevantal. Omkring 1960 bortfaldt statstilskuddet, da undervisningen af vordende anlægsgartnere blev begyndt ved Vilvorde i 1960. Skolen sluttede i 1965, så Samuelson virkede alene i haven sine sidste år.

I dag er der ikke mange anlæg tilbage fra Erstads hånd. Hans særlige havetype, der arbejdede kunstnerisk med anlæggets bund, er ikke mere aktuel.

Troels Erstad vil huskes for at have introduceret Aksel Olsens nyindførte eksotiske træer og buske i danske haver, for eksempel Bambus, Kolkwitzia m. fl. Men først og fremmest for sin store begejstring for havekunst, der udstrålede fra hans inspirerende personlighed.

Troels Erstads forfatterskab

- 2 haver i Maribo. Havekunst s. 121, 1935
En trappe af sveller. Havekunst s. 3, 1940
Gode former - om havekrukker. Havekunst s. 4, 1940
Stole, der kan tåle at stå ude. Havekunst s. 10, 1940
Vejtræer passer ikke på Vandstrandvejen. Havekunst s. 19, 1940
Svenske hegn i Danmark. Havekunst s. 31, 1940
Beton i haven. Havekunst s. 42, 1940
Eternithegn. s. 45, 1940
Kirkegårdsbetragtninger. s. 85, 1940
Rækkehushaver. Havekunst s. 97, 1940
Taghaver. Havekunst s. 112, 1940
Haven ved Nivågård. Havekunst s. 15, 1941
Hegn. Havekunst s. 32, 1941
Runde fliser. Havekunst s. 54, 1941
En forbilledlig have. Havekunst s. 73, 1941
Buskformer - med tegninger af Aksel Olsen. Havekunst s. 121, 1942
Fuglekultur i haverne. Havekunst s. 7, 1943
En have ved Vandstrandvejen. Havekunst s. 13, 1943
Hvad kan en have ikke rumme. Havekunst s. 79, 1943
Man kan modellere med botonplantesten. Havekunst s. 98, 1943
Læskærme. Havekunst s. 115, 1943
En havearkitekts egen have. Havekunst s. 8, 1944
Dr. phil. Børgesens have i Hellebæk. M.C. Nellesmann. Havekunst s. 1, 1945
Refleksioner over havekunst. Egna Hem. nr. 4, 1946
Stor havekunst har vi også her i landet. Sammen med Ole Hagen, kronik i Politiken, 16/3-1949
Kgl. Haveselskabs fremtid, særtryk af artikel i Havekunst 1949

Litteratur:

- Boye, G., 1949: *Troels Erstad. Havekunst*
Boye, G., 1955: *Det Kgl. Danske Haveselskab - Jubilæumsudstilling 1830-1955: 17 haver i een - Katalog.*
Hagen, O., 1949: *Troels Erstad in memoriam. Arkitektens Ugehæfte s. 112-3*
Hauxner, M., 1990: *Troels Erstads havekunst. Landskab nr. 7*
Jørgensen, T.G., 1967: *A.D.Jørgensen som stamfader efter hans død. Arne Frost-Hansens Forlag*
Langkilde, E., 1956: *Nye danske haver. Høst og Søns Forlag København*
Møller, P.B., 1970: *En følsom mands have - Politiken 13. Juni*
Paludan, H., 1949: *Troels Erstad død. Gartnertidende nr. 42*

Noter:

1. Carl Johan Hansen interesserede sig også for frugtavl. Sammen med kommunegartner Michael Gram havde han som ung studeret hos den kendte amerikanske planteforædler Burbanks. Carl Johan Hansen havde også i Amerika sat sig grundigt ind i den såkaldte „canadiske” frugtpakning, som tidligere var aktuel. Derfor rejste han rundt i Danmark til frugtavlskredse og gav kurser i frugtpakning.
2. Havearkitekt Eywin Langkilde overtog efter Erstads død også resten af hans tegnestue og flyttede med den til det indre København, hvor den hurtigt voksede og fik mange medarbejdere.

Mistbænk for konger og en generalmajor

Garden Frame for Kings and a Major General

Keywords: Garden Frames, History, Heinrich Hesse, Arnold Tschira, Denmark

Søren Cock-Clausen

Den tyske gartner Heinrich Hesse, der arbejdede ved Gottorp Slot fra 1655 og ca. 30 år frem, har beskrevet forskellige typer mistbænke, og enkelte havehistorikere synes senere at have mistolket beskrivelserne. Med dette indlæg håber jeg at bidrage med en afklaring.

I *Neue Garten-Lust* (1703) fortæller Hesse først, hvordan man anlægger en almindelig mistbænk, og derefter hvordan man laver nogle lidt mere specielle. Fra Hesse's tekst har jeg nedenfor uddraget det, der er væsentligt for dens forståelse.

Man kan foruden almindelige mistbænke lave andre slags mistbænke, som er ganske kostbare og som hører til i de kolde nordiske lande og slet ikke bruges her, men til efterretning for en nysgerrig liebhaver skal her omtales, hvordan sådanne laves.

I nordiske kongelige haver i Stockholm og Copenhagen samt i andre danske haver bliver mistbænke lavet på en måde, som jeg skal forklare.

Man graver en 8 fod bred og 6 eller flere fod dyb grav, som i mistbænkens længde overdækkes med en muret hvælving 3 fod over gravens bund. På nordsiden monteres 2 eller flere ovnluger, afhængig af gravens længde, så man under hvælvingen kan tænde bål. Der udgraves for en trappe til gravens bund. Gravens omgivende vægge mures derefter helt op til terrænet. Oven på hvælvingen lægges hestegødning som på en almindelig mistbænk. Når det er meget koldt, tændes en sagte ild under hvælvingen, så gødningen varmes op, hvorefter ilden vedligeholdes, så gødningen hele tiden holdes varm. Ved denne fremgangsmåde kan man som hos os [dvs. i Tyskland] fremdrive urter tidligt. I stedet for at mure hvælvingen kan man på afsatser i murværket lægge jernplader i mistbænkens længde og anbringe gødningen på disse.

Bag disse mistbænke laver man almindeligvis en halvmåneformet læmur, og over trappen og ovnlugerne bygger man et skur, hvis tag fastgøres til læmuren. Det medvirker yderligere til at modstå den grimme nordenvinds kraft.

Hesse illustrerer ikke denne kongelige mistbænk, men med alle mulige forbehold har jeg ud fra beskrivelsen skitseret, hvordan den muligvis kan have set ud (fig. 1-4).

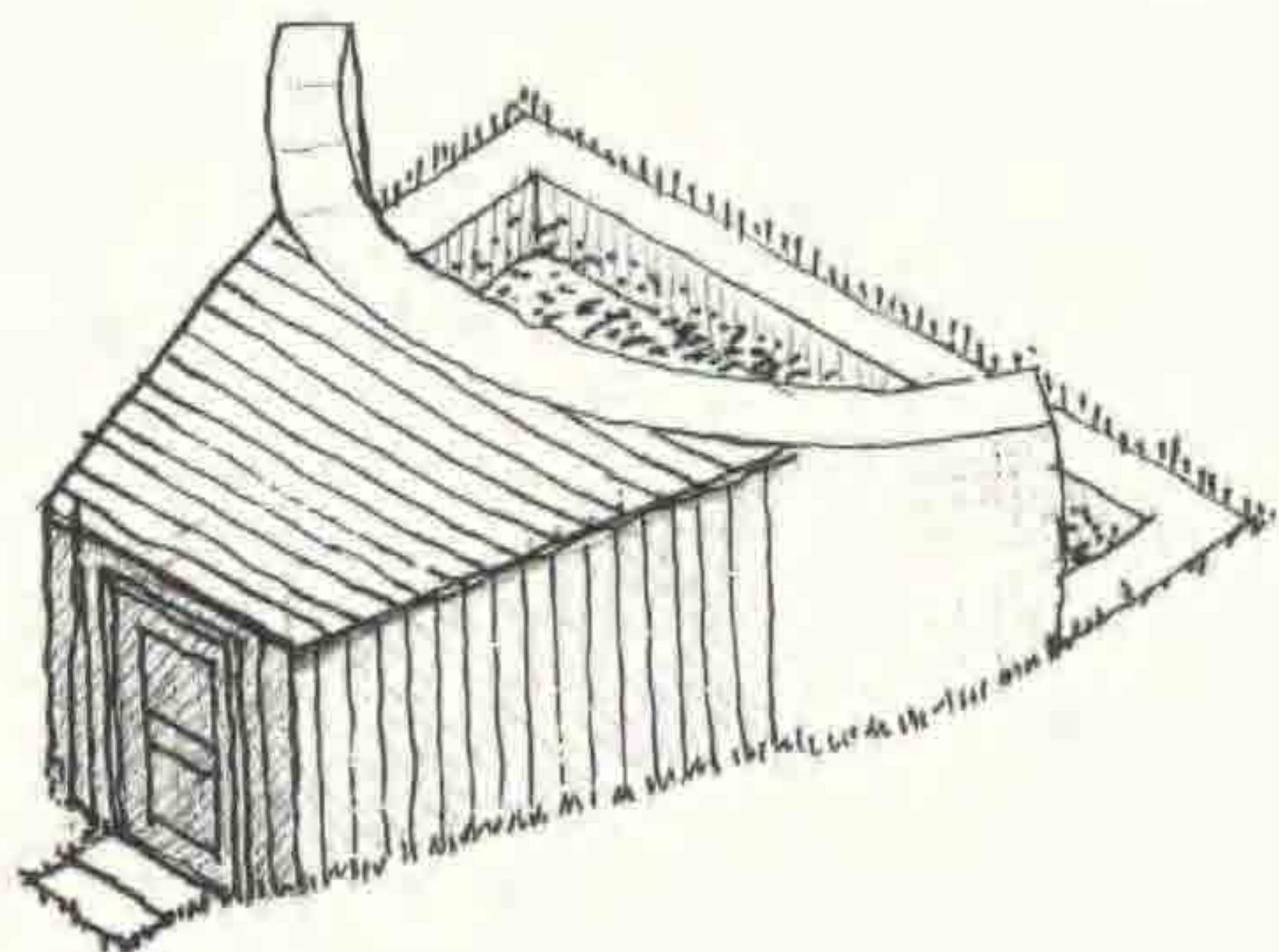

Fig. 1. Hesse's opvarmelige mistbænk set fra nordvest. Forrest skuret bygget op mod den halvmåneformede læmurs konvekse nordside. På læmurens konkave sydside ses plantekummen, hvor hestegødningen blev anbragt.

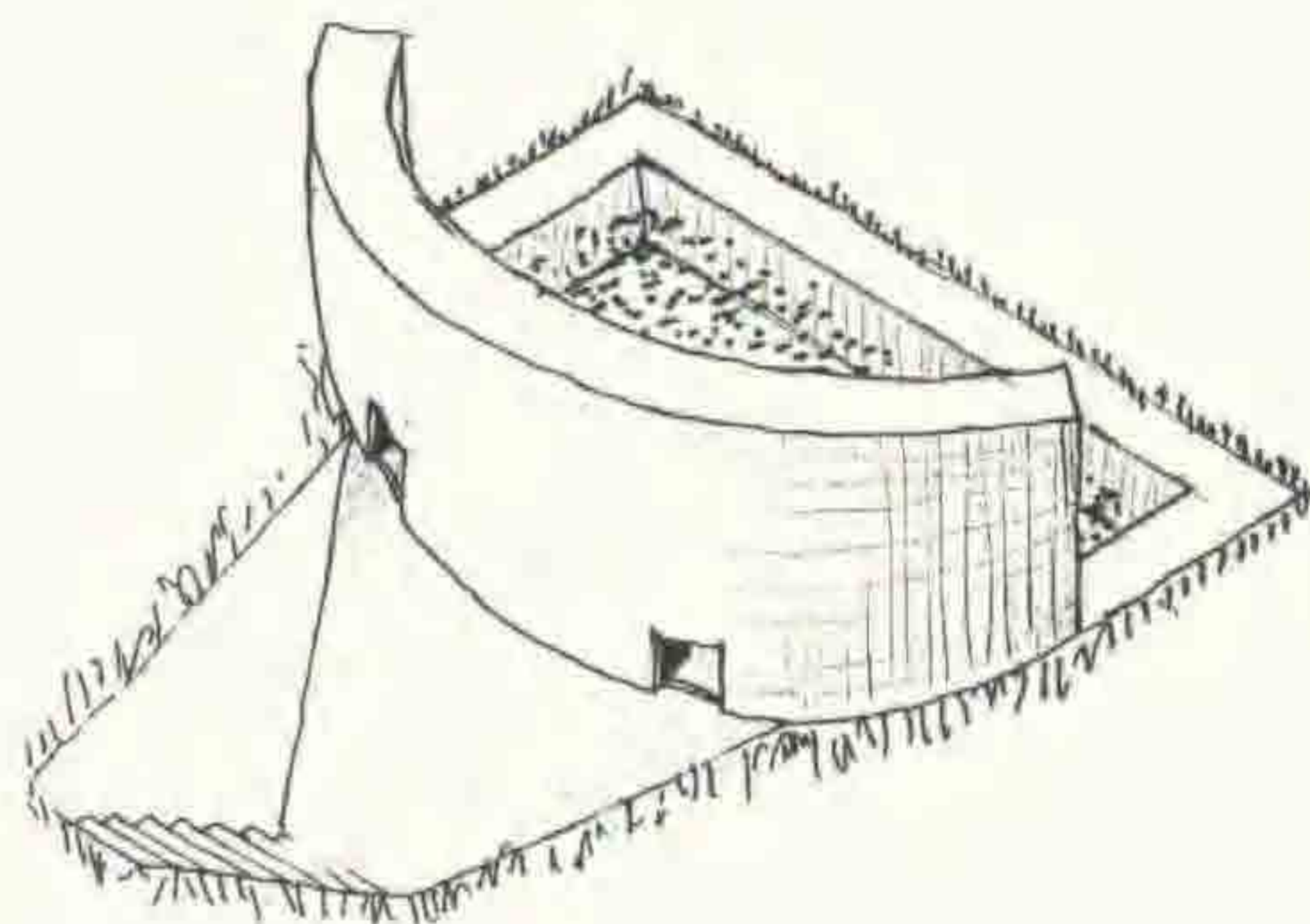

Fig. 2. Mistbænken set fra samme vinkel som på fig. 1, men med udeladelse af skuret, så man kan se trappen, der fører ned til indfyringshullerne ind til hvælvingen under plantekummen.

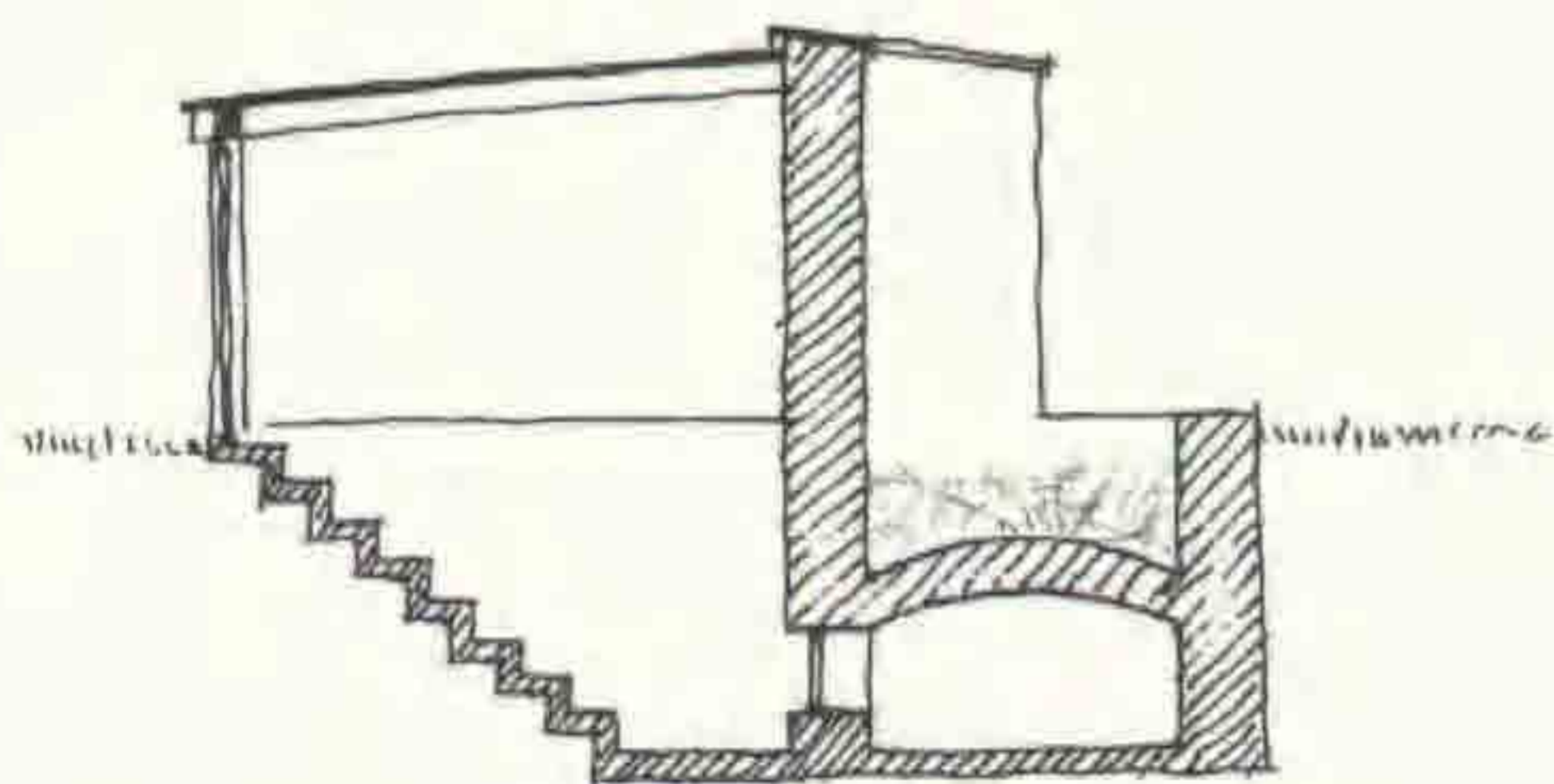

Fig. 3. Tværsnit i mistbænken i retningen nord-syd. Til venstre skuret med trappen ned til indfyringslugerne. Til højre plantekummen med det underliggende overhvælvede fyrrum.

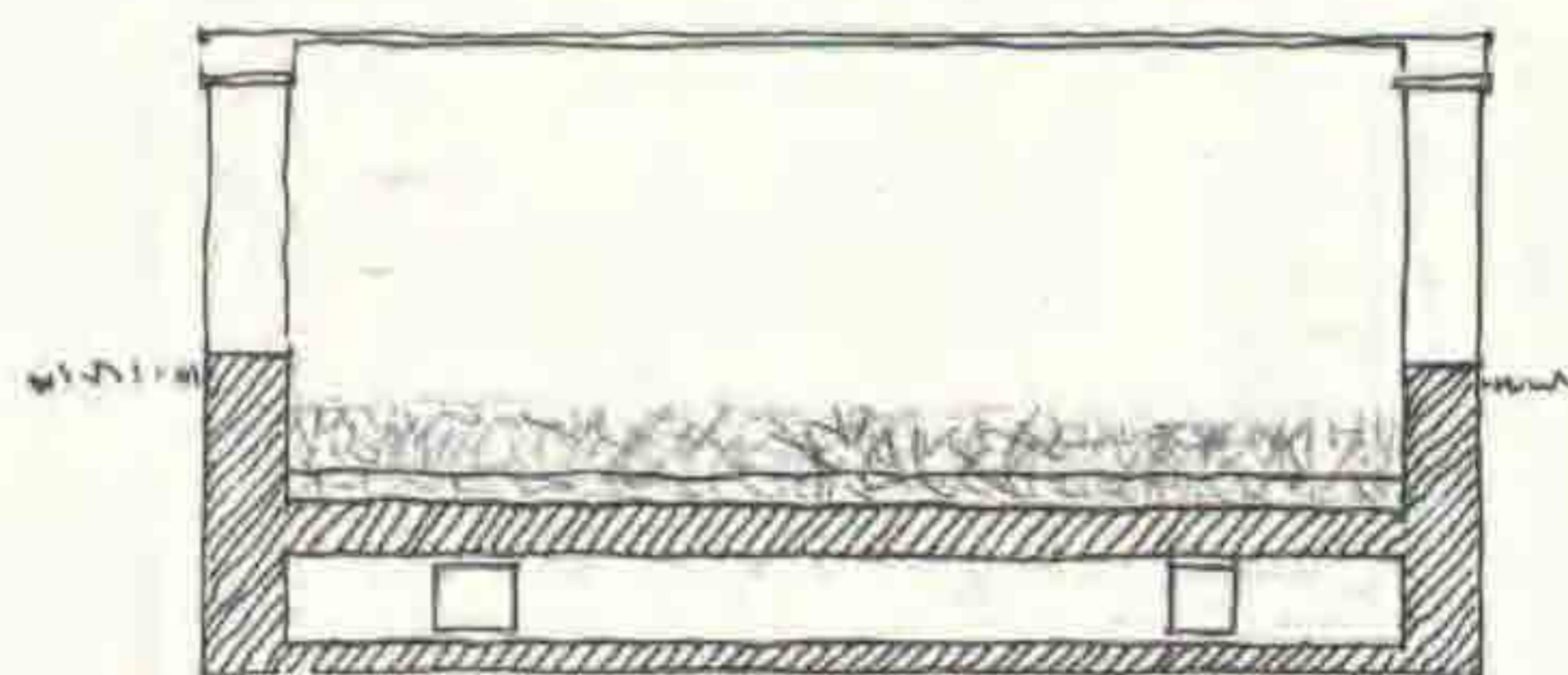

Fig. 4. Snit i mistbænken i retningen øst-vest. Nederst det overhvælvede fyrrum og plantekummen. Derover sydsiden af den halvmåneformede læmur.

Hesse beskriver desuden også en helt anden type:

Her til lands [Tyskland] laver man også en hel anden type mistbænke af rigtigt tømmer, som ville man opføre et hus. Den forsynes på sydsiden med et 2 fod bredt tagudhæng, som kan være opdelt i flere dele. Denne slags mistbænke kan de fleste år holdes fri for frost.

På et kobberstik ses en mistbænk (fig. 5), som jeg byggede, da jeg var overgartner for generalmajor von Uffel'n i Stift Corbey [ved Amiens i Nordfrankrig]. Men da disse mistbænke er ganske kostbare, laves de kun i de færreste tilfælde.

Væggene laves af to lag brædder, det yderste lag sammennagles med en god håndbreds afstand til det inderste, og hulrummet udstoppes med tørre halmmåtter.

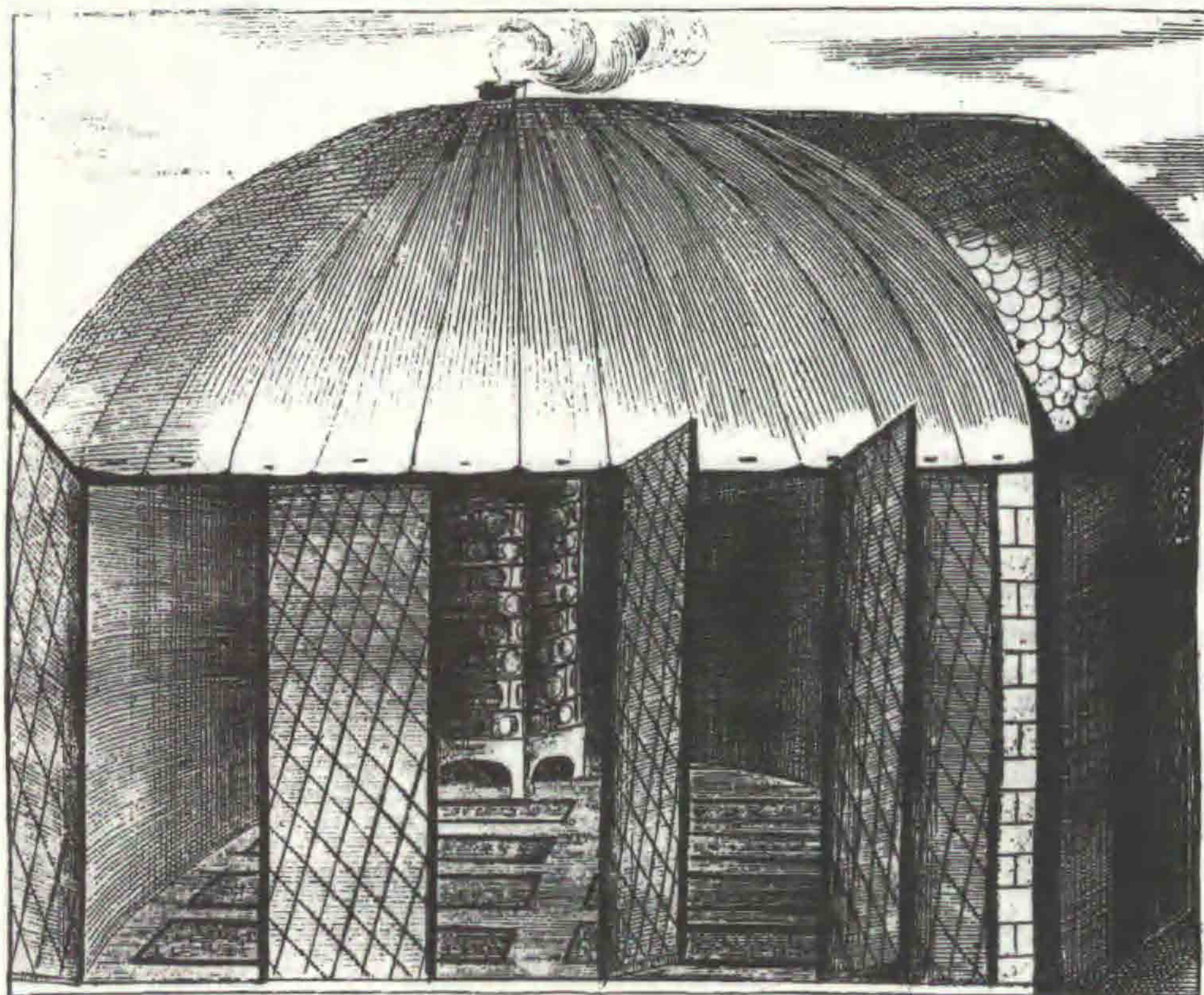

Fig. 5. Mistbænken som Hesse byggede for generalmajor von Uffel. Når kobberstikkeren har opdelt den flade kuppelform med bagudrettede linier, er det antagelig, fordi Hesse nævner, at tagudhænget kunne være i flere dele, som vi i øvrigt ser det hos Lundberg (fig. 7).

De fleste, der læser Hesse, vil nok undre sig over, at han kalder dette lille hus for en mistbænk, og det undrede også Arnold Tschira (1939). De fleste ville nok på grund af husets vertikale glasfacade kalde det et væksthuis.

Grunden til, at kobberstikkeren har valgt at vise husets forside med de høje døre, er formentlig for at læseren kunne se interiøret. Adgangen til huset har nok været gennem den lidt utydeligt markerede dør i gavlen.

Rent byggeteknisk ville man sikkert have anbragt stolper i sydfacaden og imellem disse monteret vinduesrammerne, men med betydelig kraftigere rammer end vist på stikket. Man var på det tidspunkt begyndt at anvende rektangulære ruder monteret mellem lodrette træsprosser, og for at give væksterne det nødvendige luftskifte lod man ikke alle rammer gå fra loft til gulv, men satte med passende afstand to hængslede rammer over hinanden, som kunne åbnes mere eller mindre for ventilation.

Det ser ud til, at kobberstikkeren ikke har bemærket, at mistbænken var bygget af rigtigt tømmer. At dømme efter gavlmuren til højre vil man tro, den var bygget af mursten.

Man ser tydeligt, at mistbænkens bagvæg er halvmåneformet som den foran viste horisontale mistbænk (fig. 1-4), mens eksteriøret på grund af skifertagets form giver indtryk af, at huset er rektangulært - sikkert en lapsus fra kobberstikkeren.

Kobberstikkeren var mindre heldig med tegningen, som han formentlig lavede efter Hesse's tekst. I den stod der jo, at mistbænken mod syd skulle have et to fod bredt tagudhæng. At dette tagudhæng, som skulle rage fremad, på stikket er blevet bagudrettet, så det ligner en flad kuppel foran skifertaget, kan måske synes underordnet, men det er det nu ikke. Fordi det omtalte tagudhæng indikerer, at mistbænken kan være et eksempel på hvad Arnold Tschira (1939) kaldte et *Sonnenfangenhaus*, på dansk: solfangerhus. Sådanne tagudhæng blev i en periode sat på både orangerier og væksthuse. John Loudon (1835) kaldte hustypen *greenhouse with bonnet roof* og noterede, at taget ragede frem over glasfronten som en kyse, der beskyttede denne mod hagl. Han tilføjer, at der under kysen kunne monteres skodder til at klappe ned foran glasset. Konstruktionen ser vi hos Peder Lundberg (1762) (fig. 7).

Tschira gengiver Hesse's stik (fig. 5), og overraskende nok kalder han Hesse's mistbænk *Dänisches Mistbeet*. Når Tschira kalder denne for *Dänisches Mistbeet*, kan årsagen vel kun være, at han har mistolket Hesse. Efter at have forklaret hvordan væksthuse med glasfacader kan være udviklet enten fra demonterbare væksthuse eller fra glasdækkede mistbænke, skriver Tschira med henvisning til Hesse's mistbænk (fig. 5), at Hesse bemærker at mistbænke som denne er almindelige i Danmark.

Tschiras mistolker Hesse's beskrivelse. Hesse skriver, at den horisontale opvarmelige mistbænk (fig. 1-4) bruges i kongelige og andre danske haver, men skriver også, at den vertikale (fig. 5) bruges i Tyskland. Det ser ud til, at Tschira har sammenblandet Hesse's

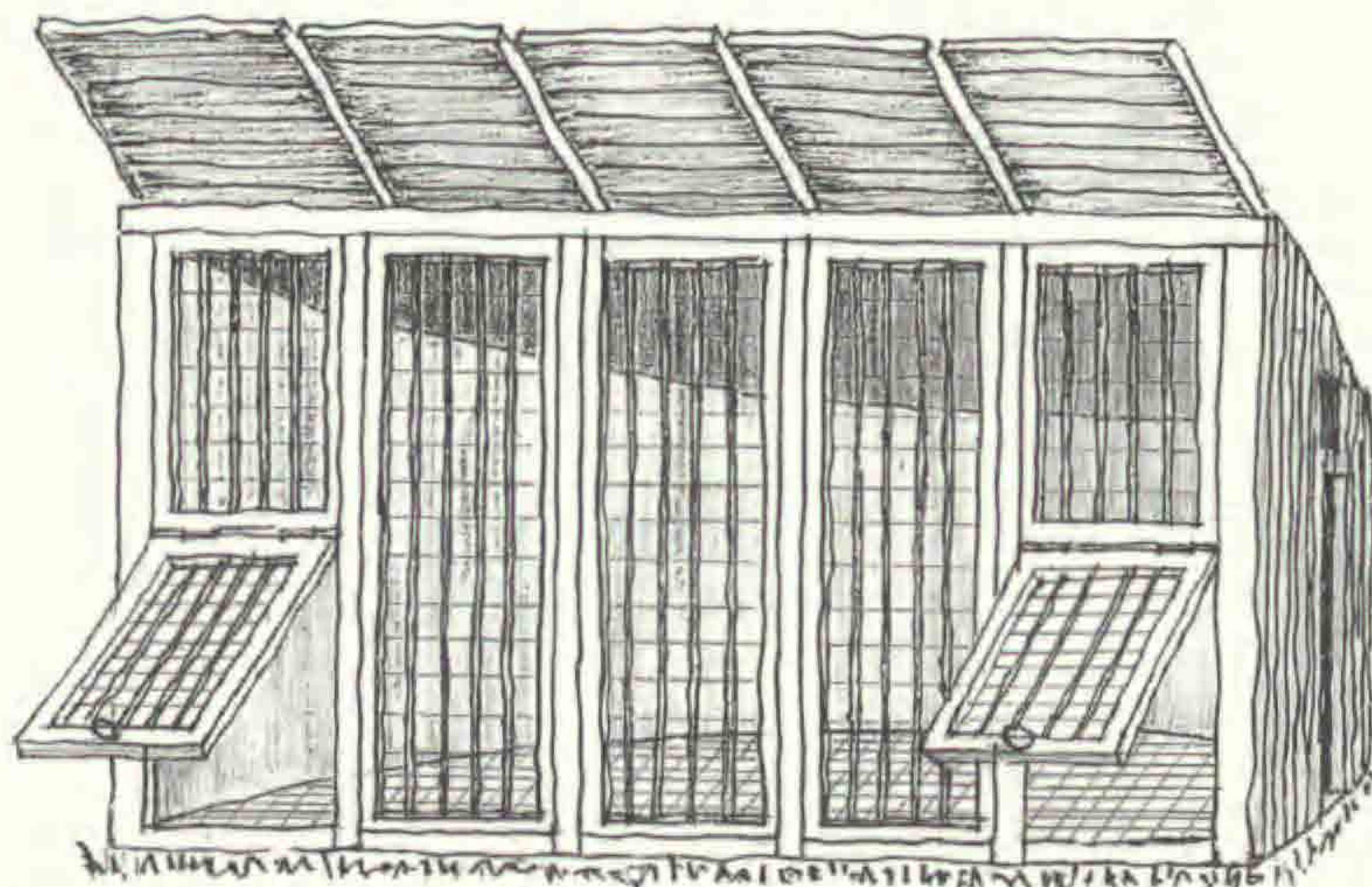

Fig. 6. Jeg har skitseret, hvordan Hesse's vertikale mistbænk i virkeligheden kan have set ud. Sammenlign med kobberstikket (fig. 5).

beskrivelser af to fuldstændig forskellige typer. At Tschira ydermere under henvisning til Hesse skriver, at glashusbyggeriet i begyndelsen af det 19. århundrede var højt udviklet i Danmark, samt at det ikke er umuligt, at Danmark før eller i det mindste samtidig med Holland opfandt væksthuset, kan derfor ikke umiddelbart godtages. Især når man betænker, at der mellem Hesse og begyndelsen af det 19. århundrede ligger et helt århundrede, mangler Tschiras udsagn relation til Hesse's.

Men derfor kan det ikke udelukkes, at glashuset er udviklet i Danmark, og tanken er så spændende, at det vil være naturligt at undersøge, om den kan holde.

Samtidig må det imidlertid konstateres, at flere havehistorikere i tidens løb har mistolket Hesse's tekst.

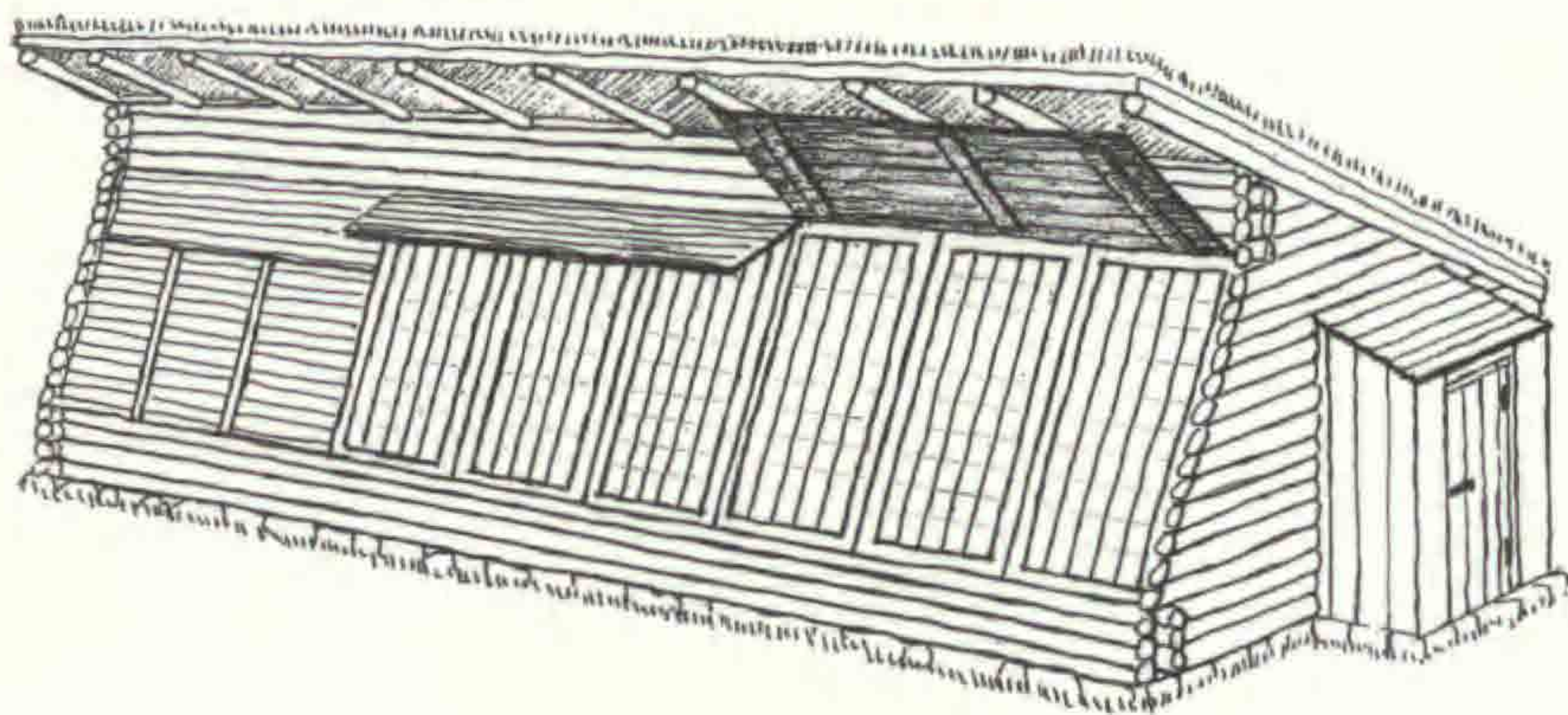

Fig. 7. På grundlag af Lundbergs detaljerede beskrivelse er skitseret, hvordan dennes væksthuse kan have set ud.

Litteratur:

- Christensen, Annie, *The Klingenberg Garden Day-Book 1659-1722*, 1997.
Christensen, Annie, *Haverne – dengang*, 2000.
Cock-Clausen, Søren, *Drivhuset i 1700-tallet*, 1999, s. 90ff.
Cock-Clausen, Søren, i: „Fra Kvangård til Humlekule” nr. 30, 2000, s. 73ff.
Hesse, Heinrich, *Neue Garten-Lust*, 1703, s. 317-321, 336.
Loudon, Johan, *An Encyclopaedia of Gardening*, 1835.
Lundberg, Peter, *Den rette Havedyrkning*, 1762, s. 68ff.
Muijzenberg, E. W. B., *A history of greenhouses*, 1980, s. 67.
Paarmann, Michael, *Gottorfer Gartenkunst, der alte Garten*, Disp. 1986, s. 74f, 80ff.
Tschira, Arnold, *Orangerien und Gewächshäuser, Ihre geschichtliche Entwicklung in Deutschland*, 1939, s. 74f.

Haverne Bag Børsen, 1661-1730

Feltherren Hans Schack, Generaladmiral Ulrik Christian Gyldenløve og Dronning Anna Sophies haver ved Kanalen bag Børsen.

The Gardens behind Børsen, 1661-1730

The Gardens at the Canal behind Børsen of general Hans Schack, generaladmiral Ulrik Christian Gyldenløve and Queen Anna Sophie.

Keywords: Gardens, History, Hans Schack, Ulrik Christian Gyldenløve, Anna Sophie Reventlow, Copenhagen, Denmark

Annie Christensen ph.d.

Indledning

Bag Børsen udvikledes fra 1661 til 1730 tre markante haver.

Her fremlægges de temmelig mange oplysninger, der findes om disse haver. Dels har det interesse at kende den tids planteudvalg, dels at vide hvilket udstyr den tids mindre haver var forsynet med. På samme tid arbejdede kongen med Amalienborghaven og Ridebanehaven.

Desuden er det interessant at vide, hvordan området bag Provianthuset var udført. Det er en del af Slotsholmen, der ikke tidligere er arbejdet med. Oplysningerne er fundet i Rigsarkivet, og haverne lå næsten på dørtrinnet.

Feltherren Hans Schack 1609-1676.

De to første haver Bag Børsen

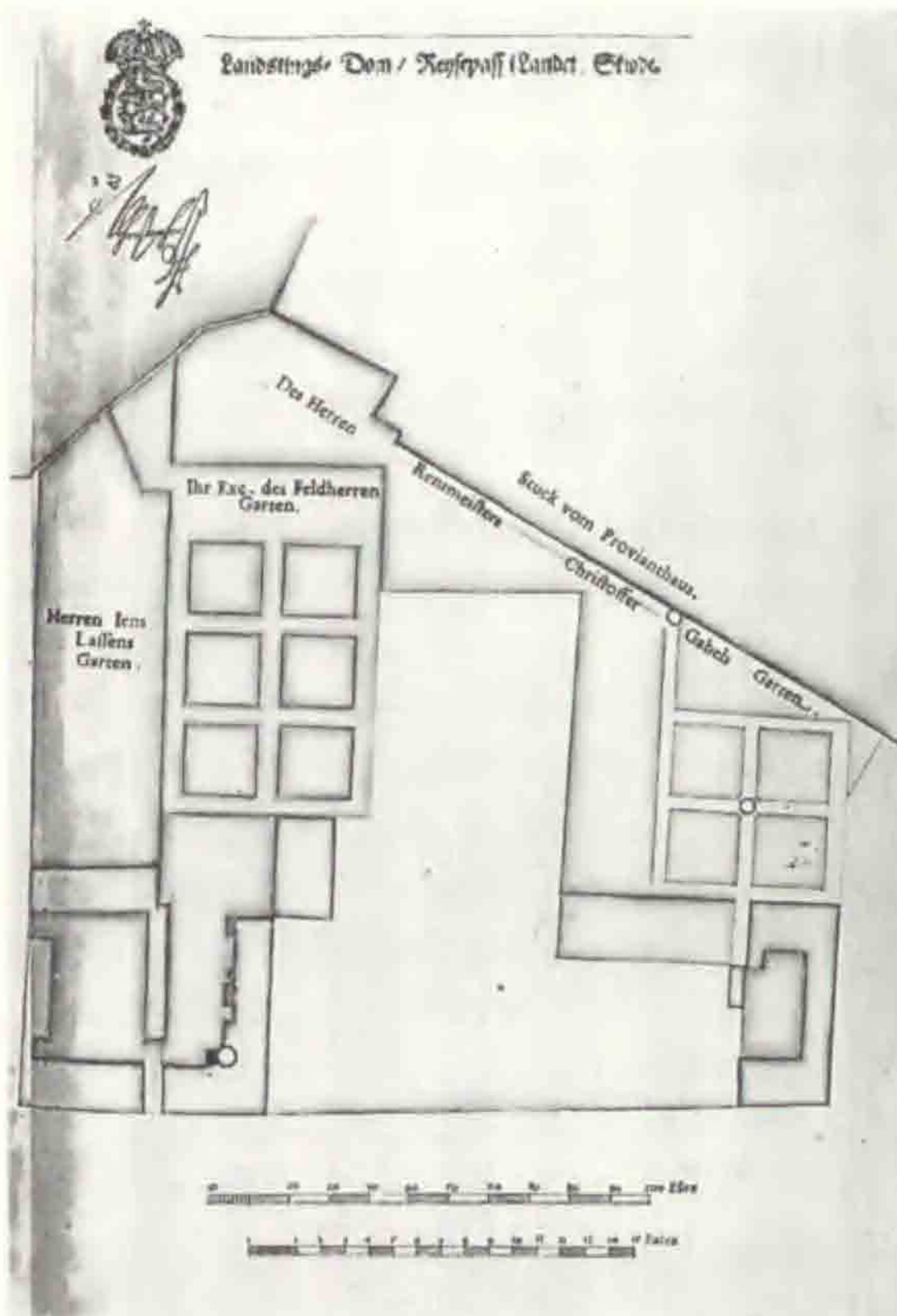
1661 købte feltherren Hans Schack Bag Børsen nr 14, matrikelnummer 94. I den forbindelse tinglyses den nøjagtige afgrænsning af Jens Lassens, feltherrens og Christoffer Gabels grunde Bag Børsen. Af dette kort ses, at feltherren havde adgang til stranden, det der i dag betegnes som havnen. Det bekræftes af de arbejder, der ifølge hans regnskaber blev udført. Ud mod stranden var haven afgrænset af et plankeværk, hvori sad en dør. Her måtte låsen repareres.

Desværre viser regnskaberne ikke anlæggelsen af haven, men Caroline Emilie Andersen oplyser, at i 1666 regnedes feltherrens gård for at

være den prægtigste i København. Det skal måske tages med et gran salt, men det år afholdt feltherren et bal, hvori hele kongefamilien deltog.

Erindres må det, at Hans Schack havde opholdt sig 15 år i Frankrig, 2 år i Italien og 1 år i Spanien. Med den haveinteresse, han havde udvist på sine andre ejendomme, må det være rimeligt at antage, at haven til Bag Børsen nr. 14 har været en raffineret byhave, som han kendte dem fra Paris. Samtidig må det bemærkes, at netop i disse år moderniserede Frederik III Rosenborghaven, og 1664 tog dronning Sophie Amalie fat på anlæggelsen af Sophieamaliehaven. Der har ganske utvivlsomt været en indbyrdes konkurrence og gensidig inspiration.

I 1670 begyndte Ulrik Frederik Gyldenløve anlæggelsen af haven ved Charlottenborg, samtidig hermed fortsatte dronning Sophie Amalie med uformindsket kraft helt til 1685. En af hendes hoffolk, Christen Scheel tog fat på Vallø, og Hans Schack satte ind på Gisselfeld. Der var virkelig grøde i udviklingen af haver i sidste halvdel af 1600-tallet.

Kort over området opmålt 1661. Til venstre Jens Lassens grund efterfulgt af Hans Schacks grund matrikel nr. 94 med de firkantede bede og adgang til stranden, det der nu er Christians Brygge. Den uopmålte nabogrund købes i 1671 af Sophie Amalie Moth og overgik efter Christian V's død til sønnen Ulrik Christian Gyldenløve. Den efterfølgende, opmålte, ejendom bliver 1712 Anna Sophie Reventlows. Provianthuset øverst til højre. Foto Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

Det her gengivne ikke tidligere kendte kort viser en tom grund imellem feltherrens og statholderens ejendomme. Gabels ejendom har ifølge Ramsings oplysninger matrikelnummer 96 A og B, der behandles senere i denne artikel.

1671 købte Sophie Amalie Moth matrikelnummer 95 B, mellem Børsen og Provianthuset. I de første år af 1680 købte hun matrikelnummer 95 A. 1681 forærede kongen hende et stykke jord bag hendes have ved stranden og det nedbrudte slagterhus, matrikelnummer 95 E. 1682 købte hun matrikelnummer 95 D. 1685 tilkøbte Sophie Amalie Moth sig et stykke af Schacks ejendom, matrikelnummer 94, ved Stranden. Dette stykke fik matrikelnummer 95 F. I 1692 købte hun så matrikelnummer 95 C.

Derved var samlet en meget anselig ejendom, men hvordan sammenhængen er med det nyfundne kort, kan jeg ikke udrede, og det har åbenbart heller ikke været klart for Ramsing. De arbejder, Gyldenløve lader udføre viser klart, at ejendommen støder op til Proviantgården, så nogle af de grundstykker, Sophie Amalie Moth køber, må tidligere have tilhørt Gabel.

Vi kender ikke til havens udformning i Sophie Amalie Moths tid. Ved Christian V's død flyttede hun til Jomfruens Egede. I 1706 begynder hendes søn generaladmiral Ulrik Christian Gyldenløve at istandsætte og omlægge haven. Desværre eksisterer ingen planer af havens udformning i Gyldenløves tid, men regnskaberne giver interessante detaljer om indretningen, plantebestanden og arbejdet i hvad, man må betegne som en palæhave, i de første tiår af 1700-tallet.

Moderens gartner på Egede, Henrich Bønning, står for arbejdet med at omlægge haven, men det er en fast gartner, der udfører selve det daglige arbejde. Den tidligere gartner Niels dør i januar, og en ny gartner, Christen Knudsen, ansættes fra påske. Hans løn er 56 rd om året.

I april får han frø til haven, og 4. maj kommer 2 læs møg. I slutningen af måneden kommer 34 læs grøntørv til en græsplæne og i juli er indkøbt en le til at slå græsset med. Dette gøres herefter med jævne mellemrum. I juli indkøber man en tromle til at jævne gangene med. Altsammen ganske almindeligt havearbejde.

19 favne brolægning fornys dels i gården dels udenfor på gaden. Det synes som om, der udenfor på gaden er taget højde for, at her skulle være et anlæg. I hvert fald betales for 6 linde, der plantes her. I november graver og tilbereder 2 karle her et plantebed, hvori plantes grantræer. De er indforskrevet fra Norge. I alt kommer 40 grantræer. De er næppe alle plantet på gaden.

For sit indre blik må man forestille sig, at en kanal da skar sig ind mellem husrækken og Børsen.

Anskaffelsen af de mange grantræer leder tanken hen på Frederik IV's nye anlæg på Frederiksberg, hvor grantræer var et afgørende træk. I 1703 købte man hertil 2200 graner fra Holland. Dronning Sophie Amalie bragte nåletræer til Sophieamaliehaven

allerede i 1660'erne, men det var stadig en nyhed. I den danske natur fandtes da af stedsegrønne trævækster kun kristtorn, enebær og måske forvildet taks.

I april bringer en vognmand 7 læs jord. De er hentet på Holmen. Her har mandskab rensset jorden for sten og rødder. Jorden er beregnet til at pøde træer i. Det er et morsomt udtryk, der var almindelig brugt. På det tidspunkt modtager man 50 franske pæretræer og 100 reinetter (æbletræer). Træerne fås for 14 rd. Desuden kommer taks, laurbærtræer og andre arter. Desværre er regningerne uspecificerede, men tilsammen beløber de sig til 1278 rd. Dette store beløb tyder på en temmelig stor mængde, muligvis i store størrelser. Til støtte for planterne er skaffet enebærstager fra Norge.

En del af planterne er blevet placeret i baljer, for snedkeren leverer 16 baljer, og begsyderen bejdsrer dem. Midt på sommeren købes levkøjer. Disse blev foruden rosmarin plantet i 18 nyindkøbte urtepotter. Både levkøj og rosmarin var stadig populære pottplanter, men for at lykkes skulle de overvintres i hus.

I september købes 6 laurbærtræer i Kongens Have og i oktober købes yderligere 10 laurbærtræer. Regningerne bliver tilsammen på 46 rd. De placeres i baljer, for da er begsyderen i gang igen. Til plantningen havde fanger på Holmen rensset et læs jord.

I maj var foretaget en mindre reparation på et glashus. Derved skal forstås et pomeranshus med store vinduer. Det må stamme fra moderens tid. I dette hus er baljeplanterne, rosmarin og levkøjer blevet overvintret.

I november kommer lindetræer fra Lübeck.

Det er ikke kun plantebestanden, der fornys. Allerede i april og maj arbejder en fontænemester. Der tales om underste fontæne, derfor må det dreje sig om mindst to. I hvert fald den ene må være helt ny, thi der købes cement, blyrør og kobberhaner. Der hentes blåler, og render nedlægges. En billedhugger er også i gang. Han lægger kvadratsten. Hans navn er Abraham Breusegem. Den nye fontæne har nok mest været til pynt, for i oktober betales for et lille skib, som hans høje excellence vil lade sejle i fontænen.

I august kom 20 levende gedder, som blev udsat i en fontæne. Den anden fontæne var altså beregnet til opbevaring af kokkens fisk. En ganske almindelig og nødvendig indretning i enhver større husholdning.

Snedkeren opsætter et fuglehus. Et helt specielt træk ved denne have er en lang række af fuglehuse, bure til blinde bogfinker og bure til egern. Igen og igen males og repareres de, og foder indkøbes. Ofte ses indkøb af sådanne blinde bogfinker. Det kan ikke være, fordi man ville pleje de stakkels dyr.

Man erindrer, at haven strakte sig helt ned til stranden/havnen. I løbet af 1706 og 1707 arbejdes med at opbygge et forsvarligt bolværk. Jord prammes fra Holmen til opfyldning af pladsen bag bolværket. Næste sommer tjæres det. Generaladmiral Gyldenløve er sikkert ofte ankommet til sit hjem ad søvejen.

Ind mod haven opstilles et plankeværk, hvori sættes en port prydet af 3 messingkugler.

Plankeværk opsættes ligeledes mellem haven og udrustningshavnens arbejdsområde. Året efter finder man det praktisk heri at etablere en låge ind til Proviantgaarden, således at generaladmiralen kan gå direkte ind og inspicere arbejdet med udrustningen af flådens skibe. Op til plankeværket espalieres frugttræer. Vidjer indkøbes til opbindingen.

Abraham Breusegem nøjes ikke med at arbejde med fontæner. I april 1707 betaler han 240 rd for 4 store billeder/statuer af gotlandsk sten, 5 $\frac{1}{2}$ fod høje. De forestillede de fire årstider. Breusegem leverer i disse år også statuer til Ridebanehaven og Rosenborghaven. 7 bådsmænd sørger for transporten og opstillingen i haven.

Gartneren har travlt i 1707. Græsplænen repareres, træer podes, frø sås, buksbom plantes. 4 taks og 3 morbærtræer indkøbes og 4 bådsmænd bærer træer hid fra Rabes have. Den gang byttede man også planter mellem venner. En levkøj indkøbes. Den plantes i en nyindkøbt blyurtepotte. Levkøj kan være enten en gyldenlak (*Cheiranthus cheiri*), en natviol (*Hesperis matronalis*) eller en levkøj (*Matthiola incana*). Disse tre plantearter gik under fællesbetegnelsen levkøj. Ved nænsom pleje og overvintring i hus, kan de udvikles til smukke små buskede planter.

En karl kommer med karper. De skulle i kokkens fontæne. Man må håbe, at gedderne da var spist. Senere i regnskabet ses, at karperne fodres med hvedespirer.

I september betales for 24 urtepotter. I december kommer 2 træer fra Lübeck, og gartneren betaler for yderligere uspecificerede havevækster. Derudover betales for 800 løgvækster fra Holland.

I løbet af sommeren har man fra Lübeck fået glasklokker til meloner og et halvt hundrede små glasklokker, der omtales som 'SpilKlokker'. Det lyder yndigt.

I september lægger vandmesteren 21 alen render og i november og december graves ud til en iskule. I den forbindelse nævnes blåler, og i januar tækkes med langhalm. En regning viser, at iskulen placeres 28 alen fra stranden. I januar 1709 nævnes, at 15 læs is blev leveret fra Holmen. I midten af februar leveredes is fra Peblingsøen. I iskuler holdt køligheden sig den følgende sommer igennem. Sådanne var i brug endnu i slutningen af 1800-tallet.

I 1708 kommer store ændringer af haven. En ny fontæne, altså den tredje, opsættes i løbet af april og maj. En regning placerer den nye fontæne ved 'gewexhause'. En anden regning nævner derudover den store fontæne i haven, den underste/nederste fontæne, samt den liden fontæne i den anden have, den øverste fontæne. Det synes sandsynligt, at den ligger nær køkkenet.

'Gewexhause' må være det glashus, som tømrer Nikolaj Olsen giver tilbud på 8. marts. Af tilbuddet kan ses, at forbilledet er et glashus bygget af kongen på Frederiksberg. Partikulærkammerets bygningsregnskaber viser, at et sådant glashus byg-

ges i 1705, men der er ingen oplysninger om udformningen. Nicolai Olsens tilbud viser nøje, hvordan huset skal bygges. Det er udstyret med saddeltag af glas, kun bagvæggen er i murværk. Det er første gang, vi hører om et ægte glashus. Tidligere er der kun tale om lean-to huse. Det er en skråstillet glasflade lænet mod en mur. Det er også første gang, vi hører om et permanent glashus. Lean-to-husene blev afmonteret om vinteren. Overslag og regninger viser os, at huset om vinteren blev beskyttet af trælemme, og der blev ovenikøbet indskudt et loft. Træværket blev møjsommeligt sat op om efteråret og taget ned igen om foråret, så der var ikke så meget vundet, men det var et skridt fremad i udviklingen. Gartneren fik en håndlygte, så han kunne færdes omkring i huset om vinteren.

Indvendig er huset indrettet med 1 alen høje rabatter. På den bageste rabat er gjort hylder/stilladser til urtepotter. Huset blev opvarmet med en stor ovn. Det nævnes ikke, men der må være plantet træer i disse rabatter. Det fremgår derimod klart af regnskabet, at de planter, der stod i potter og baljer i haven, år efter år blev båret ind i slutningen af oktober og sat ud igen i april.

I 1706 repareredes, som nævnt, et ældre hus, der blev betegnet som glashus. Før de rigtige glashuses tid blev pomeranshuse ofte betegnet som glashuse, fordi de i tidens øjne havde meget store vinduer. Dette gamle hus bliver nu sat helt i stand, og en ovn sættes op. Det anvendes herefter til drivning af planter.

I løbet af efteråret arbejdes med kabinettet. Der tilføjes en kamin. Samtidig flyttes det store fuglehus, der viser sig at være ottekantet. Det opstilles ved kabinettet. En malerregning viser, at det store fuglehus på den grønne plads i haven males grønt og hvidt. En anden regning betegner dette område som køkkenhaven. En velpasset urtehave, hvor man dyrkede tidens nyeste luksusurter, blev ikke henvist til en skammekrog. Det ses, at gartneren modtager 2 pund aspargesfrø.

Ændringen af haven kræver naturligvis nye planter. I 4 dage i marts 1708 kører man den nødvendige jord til haven. I april kommer fra Lübeck 3000 avnbøge, 24 kastanier, 3 morbærtræer og 2 linde. Avnbøgene bruges til hække eller muligvis busketter, også kaldet for vildnis. Senere oplyses, at en keglebane anlægges i et vildnis. Det bekræfter denne antagelse.

Kastanietræerne er formodentlig hestekastanier. Samme år var indkøbt 36 hestekastanier til Rosenborghaven. Det er den tidligst kendte indførsel i Danmark. I maj kom 150 taks samt 4 runde buksbom og 20 runde taks. I juni betaler man for 100 enebærstager til at sætte ved træerne. I juli klippes buksbomkanterne. I august betaler man for 240 specificerede tulipaner og 290 specificerede narcisser samt 30 *Iris persica*, 60 *Colchicum*, 64 *Fritillaria*, 60 anemoner, 60 ranunkler samt 20 engelske og 20 spanske *driassen* (hvad så det er). I november indkøber man fra Lübeck finere frugtsorter: 6 fersken, 2 abrikoser, 4 figen, 1 morbær, 6 dobbelte majkirsebær og 2 *Woltragende Morell*.

Senere følger yderligere kirsebærtræer og figentræer. Der anskaffes 24 urtepotter til løgvækster og rosmarin og yderligere 9 kister til at plante træer i. Senere på året leveres yderligere 17 kister til pomeranstræer, 1 alen i firkant.

En stenhugger leverer et solur, en såkaldt solskive. Af en senere malerregningen ses, at haven desuden er forsynet med 4 små billeder/statuer foruden de førnævnte fire årstider.

I maj 1709 kommer 12 store gule jasminer, 22 hvide jasminer, 2 mosroser, 2 dobbelte gule provinsroser og 6 orangetræer. I juni måned får man yderligere 4 pomeranstræer og 100 tuberoser (*Polianthes*), en enormt populær hyacinthlignende plante, der er temmelig vanskelig at bringe i blomst. I september købes 400 iris og 36 anemoner af forskellige sorter.

Alle årene købes urtefrø. Dette år købes også 500 aspargesplanter. Man er åbenbart blevet klar over, at det er at foretrække frem for at så.

En maler maler en bænk i haven med galleri omkring, en canapé.

Den store omlægning af haven synes nu at være tilendebragt. Maler- og tømrerregninger viser som antaget, at haven er udstyret med det nye glashus og det gamle pomeranshus, der nu anvendes til plantedrivning. Naturligvis har man også mistbænke i haven. Rutinemæssigt bæres planterne ind og ud, og lemme og loft monteres og aftages på glashuset.

Bolværket mod kanalen bag Børsen må i 1708 være skredet ud. I løbet af september reparerer man det, ligeledes stenbroen. Reparation af stenbro så man ofte den gang. Man kendte endnu ikke til chaussébrolægning. Iøvrigt må dette bolværk ret ofte repareres. Senere anlægger man her en trappe op til gadeniveau.

År efter år foretages fra 1710 kun almindeligt vedligeholdelsesarbejde. Det indebærer naturligvis indsættelse af store mængder af nye ruder. Imidlertid fortsættes med store planteindkøb. Man må spørge sig selv, hvor i alverden placerer de dog alle disse vækster? Ganske vist hændte det, at op mod 50% af indkøbte planter ikke kom i vækst - men alligevel!

I 1711 leveres fra Lübeck 10 valnøddetræer og 16 kastanietræer. Det sidste kunne i den sammenhæng tænkes at være ægte kastanier.

I 1713 købes 16 linde, 7 valnøddetræer, 8 fersken, 8 abrikoser og 8 lave dobbelte kirsebær.

Desuden købes 2 dobbelte gule provinsroser og løgvækster til drivning i glashuset.

1714 leveres 12 pyramidetaks, 6-7 fod høje, 2 gule provinsroser samt blomsterløg fra Holland, og haven forsynes med 14 nye baljer og 5 kister.

En regning på urtefrø viser, hvor dyre blomkålsfrø endnu er: 1 lod blomkålsfrø - 1 mark, 8 lod agurkefrø - 1 mark, 1 pund kørvelfrø - 1 mark, 1 pund sukkerærter - 1 mark 8 sk.

1715 betales Johan Christoph Sturmberg, *billthauer*, for arbejde med et brystbillede (vel en buste) af kongen.

I 1718 indkøbes blomsterfrø: Flos Africanus major og minor (*Tagetes*), lupin, katost, morgenfrue, *Tropaeolum* og levkøj.

1719 leveres 2 linde, 2 kastanier, 2 abrikoser og 2 fersken. Derudover kommer 20 helt gule dobbelte tazetter, 40 flerblomstrede tazetter, 20 blå hyacinter, 10 hvide hyacinter.

20. november udbryder en ildebrand i Provianthuset, hvorfor 3 fag plankeværk må repareres.

De første dage af december 1719 dør generaladmiral Gyldenløve.

Den tredie have Bag Børsen - Palæhaven

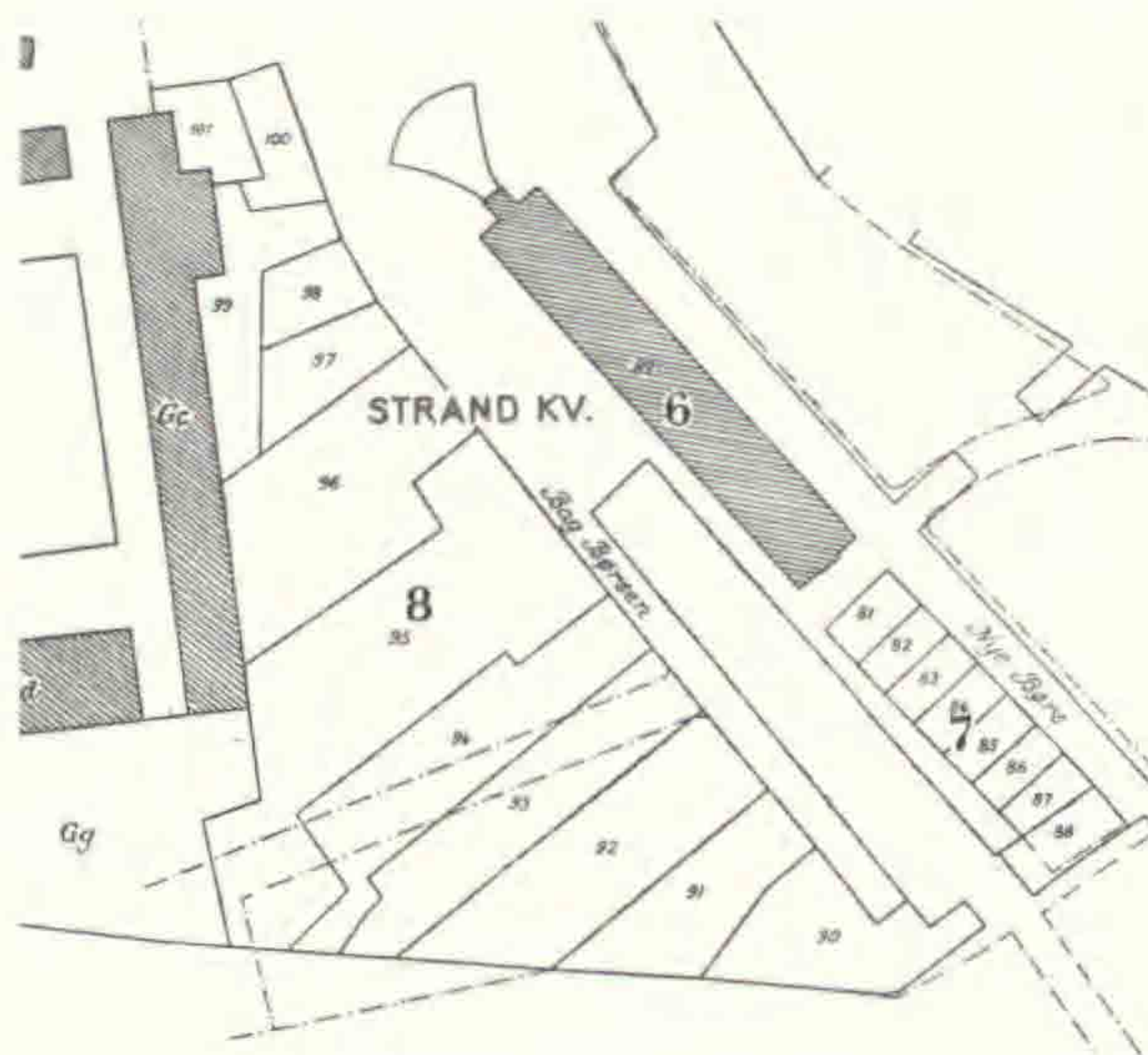
Om matrikelnumrene 96 og 97 oplyser H. U. Ramsing, at nr 96 fra 1673-1689 var ejet af et par adelsmænd og 1695-1706 af den islandske købmand Knud Pedersen Storm. Derefter af Johan Mathias Liers, der solgte til Frederik IV 19. august 1711.

Om nr 97 oplyses, at ejendommen fra 1670 var ejet af dronning Charlotte Amalie, der brugte den som bolig for sin hofpræst. Fra 1700 skulle ejendommen være overtaget af Frederik IV og fra 1709 være beboet af grevinde Charlotte Helene von Schindel. Disse oplysninger kan, som det ses af efterfølgende, ikke bringes i overensstemmelse med Partikulærkammerregnskaberne. Her figurerer år efter år efter 1710 det kongelige palæ Bag Børsen.

Som nævnt skulle nr. 96 fra 1695 til 1706 have tilhørt den islandske købmand Knud Pedersen Storm. Det ses dog i regnskaberne, at kongens håndværkere allerede i 1703 reparerer på ejendommen og i oktober 1705 blev for kongens regning lagt render i haven. I 1706 arbejder en håndværker ligeledes på kongens regning i haven. Samtidig leverer kongens gartner Peter Schneckel 58 frugttræer til haven, og til havearbejdet får han hjælp af soldater. Det peger på, at kongen allerede da var involveret i denne ejendom.

Et bilag dateret 10. maj 1710 viser, at Johan Conrath Ernst har beregnet, at istandsættelsen af kongens palæ bag Børsen vil koste 11506 rd. Utallige bilag er bevaret. Et af bilagene viser, at arbejdet har været i gang fra oktober 1709.

Der nævnes en ny bygning mod gaden/kanalen og en gammel fløj, der strækker sig helt ind til Provianthuset. Ramsing oplyser, at nr 96 og 97 brændte i 1682. En sidefløj må da være reddet. Nærmest Provianthuset synes at være et orangeri. Et bilag fra 1716 bekræfter, at orangeriet ligger langs siden af haven. Det er opgivet til at være 21 fag langt. Hvert fag var 2 alen bredt og 7? alen højt. Orangeriet er altså 26,5 m langt. Af og til omtales det som glashus, men det synes kun at dreje sig om store vinduer, 4,5 m høje. Noget tyder på, at en stor sal ligger over orangeriet. Herfra må have været en god udsigt over Gyldenløves have til stranden/havnen.

Matrikelkort over Strand Kvarter 1689
udarbejdet af H. U. Ramsing.

Ved siden af orangeriet nævnes en eremitage. Den repareres. En eremitage er et sted, hvor kongen kan spise en eremitage - som eremit, alene. I Frederik II's og Christian IV's tid kaldtes en sådan installation „sparepenge”, fordi kongen sparede penge ved ikke at skulle have hele hoffet med til bords. En inventaropgørelse viser, at Christian IV's installation blev flyttet fra Frederiksborg til Fredensborg. Først 1760 bliver den endelig kasseret. Jeg har troet, at det kun var konger, der havde brug for den slags indretninger, men mode er mode - åbenbart.

Desuden nævnes et menageri, der er omgivet af plankeværk og stakit. Menageriet består af 2 ulige store huse. Det ene er 14 alen langt og 7 alen bredt. Der nævnes også en hønsegård og en dam omgivet af et 55 alen langt lavt bolværk. En fontæne og en italiensk trappe nævnes.

Plankeværk skiller haven fra gårdspladsen, og plankeværket ind til Gyldenløve sættes i stand. Alene dette viser, at det er matrikelnummer 96 og ikke nr. 97, man arbejder med. Orangeri og eremitage peger også i retning af de adelige ejere af nr. 96 i tiden 1673-1689. Dronning Charlotte Amalie ville ikke udstyre sin præst med orangeri og eremitage.

7. april 1710 leverer Peter Schneckel til Palæhaven 14 store pomeranstræer i fir-kantede baljer á 14 rd, 10 do i do á 8 rd, 6 do i runde baljer á 8 rd, 44 do i do á 6 rd, 40 do i blå potter á 2 rd ialt 668 rd. I efteråret skaffer han fra Hans Böckmann i Hamburg 300 tulipan, gul 'Monstrose' - 18 rd, 500 tulipan, gule 'Cronen' - 15 rd, 500 tulipan, hvide 'Cronen' - 12? rd, 100 mangeblomstrede tazetter, diverse sorter - 11 rd, 50 hya-

cint 'Passetout', store tidlige - 25 rd, 100 hyacint, blå og hvide blandede - 12 rd, 20 tulipan 'Duc Toll' - 3 3/4 rd. Som present 2 stk dobbelte hyacint 'Batzeba'.

Tulipan 'Monstrose' er mangedobbelt og endnu sjælden. Man bemærker, hvorledes løgpriserne stadig svinger stærkt efter deres sjældenhed. Cronen-tulipanen var på markedet allerede midt i 1600-tallet, men det er åbenbart sværere at formere gule end hvide, eller de gule er mere efterspurgte. Bemærk, hvor dyr 'Duc-Toll'-tulipanen er. Ligeledes den store 'Passetout'-hyacint. Store forædlede hyacinter var ved at blive mode. De blå og hvide hyacinter har været små. Som det ses, var man ikke blind for værdien af reklame.

Grevinde Charlotte Helene von Schindel står som modtager af planterne. Hun er altså flyttet ind straks, da man begyndte at sætte palæet i stand. Opholdet bliver ret kortvarigt, idet hun i løbet af 1711 ser sig nødsaget til at indgå ægteskab med amtmanden på Antvorskov.

Arbejde med istandsættelse og fornyelser af palæet fortsætter gennem hele 1710 og 1711. Regnskaberne er forsynet med store mængder af bilag.

Bilag og regnskaber viser, at orangeriet er udstyret med 3 kakkelovne, og på gartner Schneckels foranledning anskaffes 269 alen islandsk vadmél til at dække vinduerne. Orangeriet forsynes med 20 nye firkantede plantekasser. Eremitagen arbejder man også stadig med.

Partikulærkammerregnskaberne viser, at man går i gang med at istandsætte/ombygge kammerherre Liers forhenværende ejendom. Den første udgift på denne ejendom er dateret 22. april 1711. Det passer udmærket med Ramsings oplysning om, at kongen

*Anna Sophie Reventlow, 1693-1743.
Dronning 1721-1730.*

overtager Liers ejendom i 1711. Jeg må overlade til andre at udrede disse spegede tråde, men jeg må antage, at det er ejendommen matrikelnummer 97, som kongen overtager fra Liers.

Der følger mange håndværkerregninger, men rigtig interessant er, at lønningsregnskabet for 1715 viser, at I.C.Krieger fra juli 1711 har kontrakt på vedligeholdelse af haven, løn 100 rd årlig. Da er Peter Schneckel netop død. Krieger overtager også anlægget på Kongens Nytorv og Ridebanehaven, samt orangeriet i Rosenborghaven. Det skal bemærkes, at i alle disse bilag underskriver han sig som I.C. Krüger. Det er sandsynligst, at det skal læses Krieger. For fra 1716 skriver han Krieger.

Den 26. juni 1712 vies Anna Sophie Reventlow til Frederik IV på Skanderborg Slot, hvorefter

palæet overlades til hende. Herefter følger rigtig mange ændringer og fornyelser i palæet og haven.

Først og fremmest ses, at Krieger i efteråret går i gang med at omlægge haven. En afsluttende opgørelse fra Krieger dateret 22. august 1713 oplyser, at han i efteråret har reolet (pløjet) og planeret haven. En regning viser, at i oktober er leveret 11 læs jord, 82 læs grus og skarn (møg) samt 3 læs græstørv fra Nørrefælle. Inden udgangen af 1712 har Peter Bartelsen Roos fra Holland leveret 8 store taks á 9 rd, 18 taks á 4? rd, 6 store abrikoser og 6 mindre do til Krieger. I foråret 1713 har han leveret 30 hestekastanier. Kriegers opgørelse fortsætter med at oplyse, at han har plantet træer, udlagt parterre med buksbom, rabatter er påfyldt jord, sand er lagt i gangene. 5 tønder buksbom er leveret til plantningen. For dette arbejde betales ham 57 rd udover hans faste løn.

Denne omlægning er en følge af store ændringer i haven. De to gamle menagerihuse nedbrydes. I stedet opføres to menagerihuse 17 alen lange, 4 alen brede. De er 6 alen høje, indrettet i to etager og delt af en væg, hvorved hvert hus får fire rum. De omsluttes af ståltrådsnet. De er meget kunstfærdige med pilastre, kapitæler og frise. Regning fra billedhugger Johan Christoph Sturmberg viser, at han har leveret 20 kapitæler i træ af *Römiske Ordnung*. I husene nævnes duer og fasaner.

En fontæne i dammen i hønsegården reparerer. En dam med 2 fontæner placeres mellem de to menagerihuse. Fontænemesteren Grim påbegynder arbejdet i december 1712. Arbejdet sorterer under bygmester Ernst Brandenburg. Regningen er afsluttet i november 1713.

Menagerier var den store mode. Vi ser dem ved Frederiksberg og senere ved Fredensborg. Det var nu dyr, ikke planter, man interesserede sig for. Vi ser kun indkøb af pomeranser, laurbær, taks, buksbom, frugttræer, hestekastanier og linde. Blomster er alene repræsenteret ved løg- og knoldvækster og nogle sommerblomster. Dronningerne Sophie Amalie og Charlotte Amalies tid er forbi. De interesserede sig for sjældne, nyindførte planter. En sådan interesse forudsætter, at man vil ofre de store summer, det koster at anskaffe og dyrke disse planter. Kun i Frederiksberghaven tager man skridt hertil. Det var her, man i 1705 byggede det første glashus. Dertil indkøber man i 1706 8 *indiansche Gevachse*.

Et sted i haven nedbankes 152 pæle til at bære 3 hylder til urtepotter. Bag den øverste sættes et tremmeværk. Lignende arrangementer nævnes allerede i 1670erne i parterret ved orangeriet i Rosenborghaven. Endnu i begyndelsen af 1800-tallet opsættes stillads til udstilling af pottedplanter i Gisselfelds lysthave. I alle tilfælde drejede det sig om udstilling af sjældne nye planter eller særlig dekorative planter.

Kalsgård Poulsen har fortalt os, at stilladser/hylder magen til disse i Palæhaven var hovedelementet i en af Villa Borgheses haver i 1680. Så må man spørge sig selv, hvor-

når blev dette haveelement udviklet. Ulrich Frederik Gyldenløve rejste i Italien. Så vidt jeg husker sendte han en løve hjem fra Napoli til sin far. Han var som bekendt haveelsker om nogen. Har han taget ideen med blomsterstilladserne med hjem fra Italien?

Som orangeriet i Palæhaven var placeret på nordøstsiden af det høje Provianthus, var det ikke rigtig egnet til fremdrivning af sarte planter, og man ser da heller ikke indkøb af sådanne. Man må formode, at de 40 små pomeranser i blå potter, indkøbt i 1710, blev placeret på bænkestilladset. Naboen generaladmiral synes at have interesseret sig tilstrækkeligt for plantedyrkning. Man ser, at han køber de meget populære tuberoser (*Polianthes*). De er sommerblomstrende og kunne godt være fremdrevet i orangeriet. Også buskformede levkøjer eller gyldenlakker kunne være fremdrevet og opstillet. Op i det øverste tremmeværk kunne slynge sig *Tropaeolum*.

En murermester betales for en mur mellem gården og haven. Der opstilles et stakit om hønsegården. Den italienske trappe istandsættes sammen med orangeriet. I eremitagen opstilles en kamin.

Inden vinterens komme sørger Krieger for 2 nye kakkelovne til orangeriet samt 40 luger til isolering af vinduerne. Desuden er fremstillet 32 luger til beskyttelse af menagerierne.

Derefter er der ro i et par år. I 1716 går man igen i gang med ændringer. Det nævnes, at tømrere ved Provianthusets mur opsætter et lysthus, 7x8 alen 5? alen højt.

Indretningen af orangeriet fornys, bl.a. opstilles 9 ottekantede søjler i midten. I denne reovering indgår, at 2 vægge beklædes med ialt 130 alen bleget lærred, der males af maleren Friderich Holm. I sin opgørelse nævner J.C. Ernst disse perspektiver. I regnskaber arbejdes med begrebet „billede”. Dette er altid en skulptur, derfor hedder det billedhugger. Ved et perspektiv forstås et maleri. Foruden at udføre perspektiverne marmorerer Holm de 9 piller og 37 nye kasser til planter. Kasserne er af forskellig størrelse og form. 31 er firkantede, 4 er femkantede og 2 er trekantede. Gamle rabatter blev fjernet, og 4 nye rækker etableres.

Desuden bruges 66 kvadratalen ståltrådsnet til et fuglebur i orangeriet. Det er 7 alen højt og 6 alen bredt. Inden i opstilles 6 platforme til at stille træer på.

Fornyelsen i orangeriet sorterer under Krieger. Hans afsluttende regnskab viser, at han udplanter nogle pomeranstræer i bunden af orangeriet.

En håndværker anvender i sin regning lokalitetsbetegnelsen *den lille have bag det nye Rentekammer*. Da er Finansministeriet en realitet. Han leverer en klump bly til fontænemester Nicolai Grim, der i 1716 arbejder med vandinstallation i en grotte i den lille triangelhave. Til denne grotte fremstiller skibstømrere en vandkumme. Hertil leveres 106 alen egeplanker. En opgørelse over murermesterarbejde tyder på, at vandkummen på en eller anden måde er placeret i Provianthusets mur. I hvert fald hugger

han et hul i muren *für die Wasser Kumm*. I samme omgang lægger han et stengulv i grotten.

I dag findes en ret umotiveret port midt for Provianthusets nordøstside. Var det grotten?

En kobbersmed betales for til grotten at levere store mængder af muslinger og konkylier samt 2 store snegle, 2 hvide koraller, 1 søstjerne, 100 perlemorsmuslinger, 100 ostindiske muslinger, 800 ostindiske snegle, 2000 små snegle og muslinger.

Alle disse ting fæstner Sturmberg i grotten ved hjælp af voks og segllak. Derudover leverer han en gud og en gudinde af egetræ samt 2 børn, 2 satyrer, 2 firben, 5 frøer og 4 slanger af bly. Af stenkit (?) fremstiller han store muslinger, snegle, sommerfugle og andre dyr. Til sidst maler Holm alle de mange dyr. Ikke nok med det. En regning fra Sturmberg oplyser, at han også har fremstillet 8 børn i egetræ, samt 2 vaser og en figur forestillende Merkur. Der leveres 8 postamenter til at stille børn på i den lille triangelhave.

I forbindelse med grotten nævnes lysthuse, der indvendig er udstyret med 6 nicher. Regnskaberne oplyser, at Krieger udbetales 650 rd til dækning af udgifter i forbindelse med arbejde med orangeri og treillagepavilloner. Det sidste arbejde udføres af hofsnedkeren. Det må være ovenfor nævnte lysthuse. Han udfører også 8 postamenter i treillage (tremmeværk).

Af Kriegers ikke særlig nemme slutopgørelse, 18. januar 1719, synes det at fremgå, at 8 små taks placeres på de nævnte treillagepostamenter, og 4 større taks plantes i treillagelysthusene. Desuden plantes i anlægget 6 elme, 8 højstammede graner og 10 små grantræer. Kan det tænkes, at elmene er espalieret på treillagelysthusene? Man plejede at bruge lind til dette formål.

Vurderet ud fra senere oplysninger, er det rimeligt at antage, at denne lille triangelhave er anlagt på matrikelnummer 97, hvilket stemmer med håndværkerens lokalitetsbetegnelse *den lille have bag det nye Rentekammer*. I den store have placeres samme år 12 små graner. Hertil må lægges, at haven må have været fuld af frugttræer, thi 40 pæle leveres til støtte for unge frugttræer. Der er dog ikke set leverancer af sådanne. De i 1706 leverede frugttræer kan næppe betegnes som unge. Alle arbejderne synes at være fuldført i begyndelsen af 1718, men den endelige opgørelse er dateret 30. januar 1719.

Den 10. april 1719 skøder Frederik IV matrikelnumrene 96 og 97 til Anna Sophie Reventlow. Det kan være en fødselsdagsgave. For at gaven skulle være ekstra lækker, havde håndværkerne fået travlt igen. I slutningen af 1718 blev indkøbt 177 alen islandsk vadmel til orangeriet, og i 1719 opspændes to nymalede perspektiver der.

November og december 1718 måtte fontænemester Grim flytte en vandkiste 6 alen nærmere duehuset, tilsyneladende på grund af yderligere ændringer af haven. Man

benytter lejligheden til i orangeriets bagmur at indsætte en ret pompøs dobbeltdør flankeret af en søjle på hver side. En ganske rimelig disposition, da jeg, som nævnt, tror, at den lille triangelhave med grotten og treillagepavillonerne skulle placeres mellem orangeriet og det nye rentekammer - altså bag orangeriet. Det støttes lidt af, at en regning taler om en trappe, der går ned til grottehaven. Den er altså ikke en del af den store have. Regningen fra Grim oplyser desuden, at han i april 1719 arbejder med en fontæne i den lille have. Det nævnes, at den skal springe 4-5 alen højt. Det er temmelig meget.

Sturmberg reparerer 8 statuer i den lille have ved grotten, og leverer 32 små figurer i egetræ. En bødker leverer 52 nye baljer til at plante blomster i og reparerer 16 gamle. I den store have blev malet 34 postamenter blå og hvide. I den lille have ved grotten males 16 små og 8 store postamenter ligeledes blå og hvide.

På grotten står to store vaser, de bronceres og stafferes med ægte guld. 9 store børn males i flere farver, de har åbenbart tøj på, og 32 mindre børn males med hudfarve, de er formodentlig nøgne. 4 store firkantede postamenter males blå og hvide; ligeledes 2 store postamenter ved orangeriet. På samme måde males 30 baljer samt yderligere 8 store baljer og 14 baljer til laurbærtræer.

Menagerierne var blevet repareret. De marmoreres. Et derstående stakit males grønt.

Atter nævnes eremitagen. Her opstilles en ny kamin udført af Diedrich Geriken.

Han har ligeledes udført et stort bassin til haven. Den underste del af bremersten, den øverste af nordisk marmor. Det er en fontæne. En senere regning viser, at en gammel fontæne er brækket op, og at en ny og større er opstillet. Det må være denne.

I efteråret 1719 leverede Heinrich Böckmann fra Hamburg 764 tulipaner, herimellem 50 gule fyldte, 2 rosa do og 2 røde do, 50 hyacinter i sorter, herimellem 25 dobbelte 'Batzeba'. Han fik altså et positivt resultat af sin reklame. Desuden 200 blandede blå og hvide hyacinter. Yderligere 200 dobbelte jonquiller, 24 Colchicum (tidløs) og 14 kejserkrone, 24 Fritillaria (vibeæg) i diverse sorter, 100 krokus. 24 Iris angelica (Iris latifolia), 100 Iris hispanica (Iris xiphium), 4 Iris hisp. porcelain (Iris xiphium 'porcalain') og 2 do dobbelte, samt 12 Iris persica, 2 Iris susiana og 8 Iris gladiolus, 12 dobbelte brandliljer, 20 Martagon (Lilium martagon) og 100 hvide liljer, 100 ranunkler, 100 anemoner, 100 hvide tazetter og 100 gule do. samt 8 Dens caninus (Erythronium dens-canis). Endelig 4 *Lefcoi bulb. die grose sorten* og dito *hexaphillon*. *Lefcoi bulb* er vintergækker. *Lefcoi hexaphillon* er dorothealiljer. Man ser, at den yngre Klingenberg også eksperimenterer med dem på Højriis, Mors (The Klingenberg Garden day-book). Det er da en nyhed.

Da alle arbejder inde og ude sorterer under Krieger, må man kunne konkludere, at det er det sortiment af løg- og knoldvækster, Krieger anvender i sine anlæg. Dermed forsyner han haven med blomster til midt på sommeren. Derefter kan fyldes op med

sommerblomster bl.a. arter af *Tropaeolum* trukket op på treillage (tremmeværk), hvilket er set på nogle malerier. *Tagetes* er også en mulighed. Man erindrer Gyldenløves frøindkøb. Indimellem var placeret de mange skulpturer på blå og hvide postamenter og et stort antal baljer med planter, der havde været overvintret i orangeriet: citrus-træer, laurbærtræer, buskformede gyldenlak og levkøj. Endda *Tropaeolum* kunne man have glæde af at overvintre.

Tager man grundens størrelse i betragtning og husker, at der skal være 2 gårdspladser, stalde, vognporte og diverse skure samt to menagerier, fontæner og frugttræer, har man svært ved at forestille sig havens endelig udseende. Den virker lidt overlæsset.

Den 20. november 1719 udbryder en brand i provianthuset. Hos Gyldenløve kan man nøjes med at forny 3 fag i et plankeværk, men i denne have må alt nymales og sættes i stand igen.

Nyt tag må lægges på begge duehusene. Sturmberg må fremstille 3 nye firben og 4 frøer af bly. Man må iøvrigt gå ud fra, at det voks og sejllak, dyrene var sat fast med, er smeltet i varmen.

Det ser ud som om grotten er mest medtaget. Holm skriver, at den er *gantz ruiniert*. Han må nymale 4 statuer i grotten, og begge satyrerne må bronceres. Også Mercurius må nymales og 8 børn og 8 postamenter.

Derefter tager han fat på den store have. Begge menagerierne og 32 børn må nymales, desuden det grønne stakit. Begge perspektiverne må også forbedres.

Fontænemester Grim må naturligvis også i gang igen. Rør må graves op og renses, fordi de var tilstoppet af sten og kalk, der var faldet ned fra Provianthuset.

Nu ledes arbejdet af bygmester Ernst. Regnskaberne viser nogle ændringer, det ikke er let at få styr på. 1. april 1718 overtager Nicolaus Roggenkamp orangeriet i Rosenborghaven, og senest i 1722 har han overtaget Palæhaven, Ridebanehaven samt Kongens Nytorv. Der må vel også have været grænser for, hvad Krieger kunne overkomme. Man erindrer anlæggelsen af haverne ved Frederiksborg og Fredensborg. En senere betalt regning viser, at til orangehuset er i 1721 efter Roggenkamps ønske leveret 18 baljer, 16 tommer høje og 19 tommer brede, og 18 baljer, 16 tommer høje og 16 tommer brede.

Efter at Anna Sophie er blevet dronning, ophører Palæhaven med at figurere i Partikulærkammerregnskaberne. Kun 1724 ses i en enkelt notits, at 38 baljer leveres til orangeriet, og Holm maler dem. I 1726 ses, at en gartnersvend på kongens befaling i februar 1725 har fået udbetalt 50 rd i compensation, fordi han er opsagt fra den kammerherre Gabel tidligere tilhørende have. Yderligere ses, at Roggenkamp får gageforhøjelse, 50 rd på grund af *Gartenerweiterung*. Forhøjelsen sker fra 28. marts 1725.

H.U. Ramsing oplyser, at man ikke ved, hvad der skete med Gyldenløves ejendom, fra hans død indtil Christian Gabel inden 1725 overtager den.

Fra 1726 finder man Palæhaven i Partikulærkammerets bygningsregnskaber. Her ses, at man har købt Gabels ejendom, og at Krieger er gået i gang med at ombygge huset og omlægge haven. Det er store arbejder, og bogholderne udbeder sig en nærmere rede-gørelse fra Krieger. Det tager han meget unådigt op. Han kan virkelig ikke huske alt det, der er foretaget! Det gør det lidt svævende at følge, hvad der da sker i haven.

Krieger nævner, at marmorbassinet sættes i stand og ligeledes en nyanlagt oval fontæne. Fontænemester Grim har travlt. Desuden sættes menagerier og pavillonlyst-huse i stand og nymales. Det nævnes, at en terrasse anlægges mellem pavillonerne. Derefter nævnes, at treillagelysthusene ved grotten sættes i stand.

Vigtigst er, at Krieger må være gået i gang med at omlægge Gyldenløves 18 år gamle have. Han nævner jordarbejde og indkøb af 3 alen høje taks. Parterrer skal beplantes med buksbom. Hække skal plantes. Alléer skal etableres med smukke kastanietræer. Pæle til træerne skal males grønne.

Til Roggenkamp leveres 36 store baljer og 6 mindre til laurbærtræer, og Holm maler 550 stokke til at sætte ved blomster. Man husker, at Gyldenløve havde et stort glashus foruden et pomeranshus, der var indrettet til drivning af planter, og man husker indkøbet af blomsterfrø, tuberoser og mere sjældne planter. Det synes, at Roggenkamp vil fortsætte denne linie.

1727 ses bilag for, at kanalen foran palæet er blevet opfyldt og pladsen brolagt, 320 favne. Planen fra Det kongelige Bibliotek dateret marts 1707 viser hvordan kanalen så ud før afkortningen.

Man fortsætter med store arbejder i husene, men interessen for haven stilner af. Man ser lidt almindeligt vedligeholdelsesarbejde. Peter Hööck leverer 1728 3 stk 3-4 alen høje pyramidetaks, der skulle erstatte udgåede planter. Det må være i det anlæg, Krieger nævner 1726. 1729 modtager Roggenkamp 25 baljer til oranger, 22 tommer høje 24 tommer vide. Nicolaus Roggenkamp får naturligvis sin løn endnu for 1730. Derefter må det hele være mere eller mindre slut.

Afkortningen af kanalen bag Børsen i 1726 daterer det tidligste tidspunkt, den i Dronningens Håndbibliotek fundne plan kan være udført.

De 2 planer, som det er lykkedes at finde, viser således, hvordan det område af Slotsholmen, der behandles her, må/kan have set ud i tiden 1707-1730.

Det er sandsynligt, at det er den af I.C. Krieger lagte plan for sammenlægningen af Gyldenløves have med palæhaven, der er indført på den sidste plan.

Som med alle bevarede haveplaner må man spørge: Kom haven til at se ud som tænkt? Ser man på matrikelnummer 97, finder man som antaget den lille triangelhave bag orangeriet op langs Provianthuset på den trekant, der blev tilbage, da man nyindrettede området mellem Rentekammeret og sidefløjen til nr 96.

På planen ser det ikke ud som om, at grotten gik ind i Provianthuset. I 1716 næv-

Problemet ligger først og fremmest i den opringelige Palæhave. Det er det klassiske problem. En ny plan fremlægges, men man nænner ikke at nedlægge den gammelkendte have.

Det er ikke muligt på planen at finde de menagerier, der sættes i stand i 1726. Der har hele tiden været tale om 2 menagerier. Planen viser imidlertid kun et enkelt hus ved Provianthuset, midt for haven. Det synes ikke nævnt i regnskaberne. Det er ikke sikkert, at Palæhaven på dette område er bragt i overensstemmelse med den her foreliggende plan.

Det er rart at have planer, men det er kun øjebliksbilleder. I værste fald er det kun forslag, der aldrig er blevet gennemført. Det fremgår allerklarest ved sammenligning mellem Jardins plan til Fredensborghaven og den beskrivelse af haven, som C.C.L. Hirschfeld giver af haven 25 år senere. Han fortæller os, hvordan haven virkelig så ud. Hans beskrivelse viser, hvor mange installationer ejerne ønskede at beholde. Det har næppe passet landskabsarkitekten.

Arkivernes oplysninger fortæller os sort på hvidt, hvilket plantemateriale de anvendte i Kriegers tid, ikke blot i Palæhaven, men i alle Kriegers anlæg.

Det er helt forståeligt, at Hakon Lund i sin nye bog ikke har haft lyst til at oplyse om vegetationen i sidste halvdel af 1600-tallet, hvor dronning Sophie Amalie og hertugen af Gottorp satte kulør på haven, men i Kriegers smukke anlæg er det ikke så svært.

Jeg tror, at Krieger har elsket at sidde ved tegnebrættet og tegne smukke planer, og ejerne har elsket planerne. De har ikke interesseret sig voldsomt for planter. Planterne er kun byggeklodser i arkitektens hænder og standardmateriale i planteskolernes sortiment. Alle kender lind, elm, avnbøg, hestekastanie, frugttræer, gran, taks samt lave kantbuksbom.

Blomsterne er det gængse løg- og knoldudvalg fra Holland. Det kræver ingen særlig gartnerisk indsats. Man modtager dem, betaler, propper dem i jorden, venter på, at de kommer op og sætter blomst.

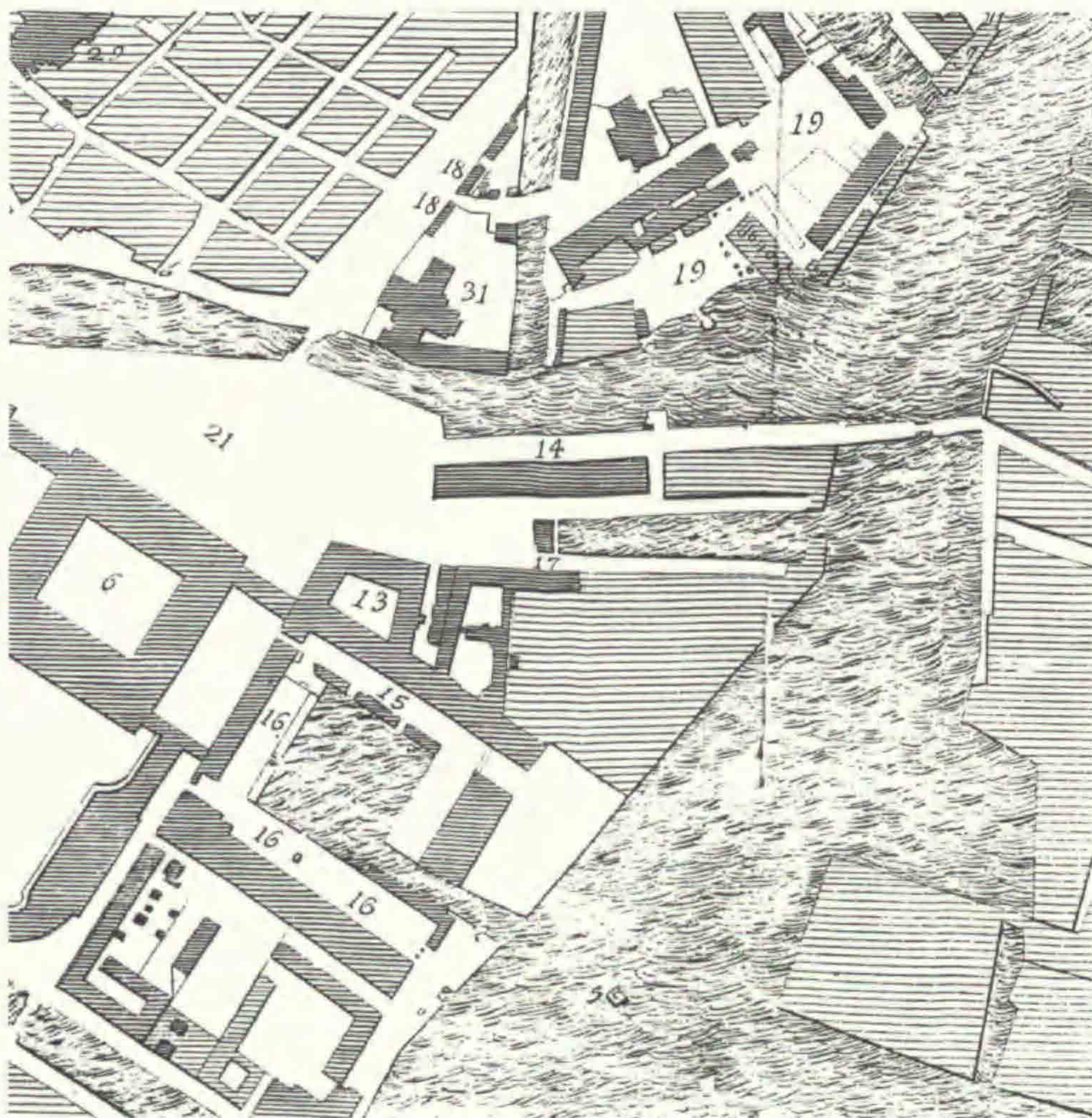
Den franske havearkitekt L'Notre brød sig ikke om blomster. Der, hvor hans konge krævede blomster, klarede han det ved hjælp af sommerblomster i potter opstillet i mønstre. De blev skiftet efterhånden, som de visnede. Det nødvendiggjorde en kæmpeproduktion af potteplanter. Dette var forløberen for tæppebedene/kommunegartnerbedene. De er stadig elskede. En sådan storproduktion af potteplanter har ikke været mulig i denne lille Palæhave, men der har været rigeligt af små figurer og overvintrede planter i baljer og potter. Frederik IV har tilsyneladende ikke stillet krav om mange blomster. Det var haven til at spadsere i, der interesserede ham.

Da Frederik IV døde i 1730 blev den samlede ejendom solgt til anden side. Byplanen i *Danske Vitruvius* fra 1746 viser, at nye ejere har bygget yderligere en fløj over imod

Proviaanthuset. Dermed er den af Krieger anlagte have forsvundet. I løbet af 30 år er de smukke haver omlangt adskillige gange, og så er de med et væk. Det samme gjaldt Amalienborghaverne; i den ene byggedes Marmorkirken, i den anden Amalienborg-anlægget.

Frederiksberghaven blev omlagt, og af Fredensborghaven har vi kun grundplanen tilbage. Et held, at vi fik lov til at beholde Frederiksborghaven.

Tør vi håbe på, at det nye anlæg i Rosenborghaven bliver, som Christian IV anlagde det?

Byplan i Danske Vitruvius fra 1746. Da haverne var væk.

Havebrugshistorisk Dagbog okt. 2000 - sept. 2001

Ved A. Ørum-Larsen

2000

Oktober

Efterårsferien står på Frilandsmuseet i Lyngby i kartoflens navn.

De økonomiske problemer i det Kgl. Danske Haveselskab ser ud til at være løst.

Udstilling om japanske Ikebana - traditioner i Haveselskabets Brøndsal 28.-29. okt.

November

En historie om kirsebær og roser - 5 morgenudsendelser i radio P1 om Poulsens roser med Niels Poulsen - ved Jesper Groth.

Haveselskabets Have beholder sin overgartner Michael Tilbury og en fast medhjælper + nogle langtidsledige.

2001

Januar

Sub Rosa - blomster i nordisk samtidskunst - udstilling på Charlottenborg - dec. til 15. jan.

Fredensborg Slotshave - 7 udsendelser i DR TVI torsdage 20.30 - DR Derude 18.1. Om Dronningens 60 års fødselsdag - 25. Dronningen flytter ind.

Det store tomatgartneri ved kraftværket i Vordingborg afskediger personale p.gr.a. stigende oliepriser.

Dronning Margrethe 2. overtager Dronning Ingrid's slot ved Gråsten med haven, til glæde for sønderjyderne.

Februar

Det store tomatgartneri i Vordingborg optager produktionen igen p.gr.a. forpagtning af driften.

Fredensborg Slotshave - DR Derude - 20.30. Om Prins Henriks urter i køkkenhaven - Myrtetræerne omtales. - 15. febr.

Slots- og Ejendomsstyrelsen vil i fremtiden have kontrol med og planlægge bedene i køkkenhaven med hensyn til æstetik.

Kartoffeldag på Nord-Fyn - arrangeret af Kartoffellaugget. 23. febr.

April

Forår i hus og have år 2001 - De fire verdenshaver - udstilling i Frederiksborg Hallen - Hillerød. 5.-8. april.

Tivoli-haven åbner ny sæson - 11. april

Jordens dag - frø af vilde blomster uddeles 22. april.

Maj

Udstillingen „Havens Huse” åbnes på Holbæk Museum, 3. maj.

Indvielse af Elefantapotekets tepavillon, genopført ved Holbæk Museum 3. maj.

Skovens dag - der arrangeres plantning af løvtræer - 6. maj.

Skov- og Naturstyrelsen foreslår, at der oprettes 7 naturparker i Danmark.

Radioudsendelse i P1 tirsdag 9.10 - Med og mod strømmen, hvor 5 forskellige fagfolk drøfter havekunst med Ulla Strømberg - 8. maj.

Søren Ryge Petersen fortæller i Radio P1 9.10 om sit virke som redaktør af „Haven” og om sine haveudsendelser i TVI. - 10. maj.

Jane Schul fortæller i Radio P1 9.10 om skvalderkål som haveplante. 11. maj.

Juni

Udstillingen Mit hjem er mit slot i Haveselskabets Have på Frederiksberg. Videreførelse af udstillingerne på Ledreborg. Fra 1. juni.

Frederiksberg Kommune ved København fejrer sit 350-års jubilæum i Frederiksberg Have og andetsteds.

Frederiksberg gartnerafdeling viser en nyttehave med køkkenurter og blomster, som hollænderne i sin tid dyrkede dem.

Dronning Louises rosenhave med tepavillonen bag Bernstorff's Slot i Charlottenlund er nu genskabt af landskabsarkitekt Susanne Wagner fra Slots- og Ejendomsstyrelsen bl. a. med højstammede roser, som i sin tid. Haven er nu åben for publikum.

Gartnerskolen „Vilvorde”, nu Teknisk Skole i Roskilde fejrer „Vilvordes” 125-års jubilæum med åbent hus.

Kolonihavehusene, tegnet af internationalt kendte arkitekter, fra Københavns Kulturår er nu udstillet i Louisiana Parken ved Humlebæk.

Juli

Det Danske Rosenselskab's årlige udstilling i forsøgshaven ved Birkerøds gamle Præstegård - 1. juli - omtalt i Weekendavisen 6.-12. juli af Marie-Louise Paludan: De yndigste roser.

80 nye allé-lindetræer plantes nu i løbet af efteråret 2001 på Kongens Nytorv som erstatning for de tidligere elmetræer.

Dronning Margrethe tager ferieophold på Gråsten Slot og får besøg af nærmeste familie.

August

Fagudstillingen Have- og Landskab 2001 - De grønne fags dag på Hindsgavl Slot, Middelfart - 15.-17. aug.

September

Udstillingen Tankefulde haver - Frimureri i Louisenlund - Jægerspris og Sanderumgård - haverne på Frederiksborg Slots havemuseum fra 8. sept.

Havens Dag - åbent hus hos planteskolerne m. v. 8.- 9. sept.

Den nye Havens-Dag-pris uddeles første gang til Søren Ryge Petersen.

Christian IV's renæssancehave, kaldet Krumspringet i Rosenborg Slotshave er nyanlagt og indvies som gave til Dronning Margrethe II i anledning af 60-års fødselsdagen.

Haven er tegnet af Susanne Wagner fra Slots- og Ejendomsstyrelsen - 10. sept.

Den efterhånden traditionelle løglægning i Tivoli - 10. sept.

den traditionelle pæreskude fra Fejø lastet med æbler og pærer lægger til ved Nyhavn i København.

Havebrugshistorisk Bibliografi

okt. 2000 - okt. 2001

Ved Asger Ørum-Larsen

2000

Oktober

Ole Kallerup: Hjælp til slotte i forfald - om stiftelsen af foreningen til bevaring af historiske huse og haver - Politiken 3. sek.

Søren Ryge Petersen: Anmeldelse af Annie Christensens bog *Haverne dengang* Politiken; 4. sek. 14. okt.

Tage Andersen: Bog om blomsterdekorationer. Borgens Forlag; anmeldelse Politiken 15. okt.

Casper Tybjerg og Karma Mikkelsen: Den jyske hede er truet; artikel i Politiken 15. okt.

November

Bulletin nr. 11 fra Forum för trädgårdshistorisk forskning. 4. nov.

Hakon Lund: Danmarks Havekunst - Arkitektens Forlag 1. bd. af et stort forsøg på en gennemgang af dansk havekunsts historie. Anmeldelse i Politiken af Henrik Sten Møller og Hans Ovesen: Fyrstlige anlæg. 1. dec. og i Weekendavisen - Bøger

Henrik Sten Møller: Tag over Grønttorvet. Politiken Kultur 22. nov.

Jesper Groth: Fra min feudale ungdom - om Poulsens roser - Tidsskriftet Emil 23. nov.

Louise Skak-Nielsen: Tivoli og verden udenfor. 304 s. Høst og Søn nov.

December

Pernille Steensgaard: Speciel, også i døden - om julepynt på gravene på Assistens. Weekendavisen 22.-28. dec.

2001

Januar

Søren Ryge Petersen: En rose er ikke altid en rose - artikel om juleroser og påskeklokker - Politiken - sek. Bolig og Haver C 6. jan.

Februar

Søren Ryge Petersen: Den smukkeste blomst i Solrød. Besøg hos gartner Sigurd Larsen, der i 16 år har dyrket juleroser 50.000 om året. Politiken

Villads Villadsen Den forheksede have - om Liselund og den nye museumslov - kronik i Politiken 15. febr.

Per Grau Møller (red.): Aktører i landskabet - Odense Universitetsforlag - anmeldt i Politiken af Christian Bundegaard - Kultur: Hvor skal landskabet stå? 21. febr.

Marts

Morten Knudsen: Lad skovene vokse - kronik i Politiken 2. marts

Jens Anker Jørgensen (red.): Fjernt fra menneskers færden. Sider af Esum Klosters 850 årige historie. Heri bl. a. Johan Langes artikel: om klosterhaven i Esum. Reitzels Forlag - anmeldt af Steffen Heiberg i Politiken 4. sek. 3. marts

Vagn Aage Hallig: Vintergrene - en bog om vore træer - L.& R. Fakta - anmeldt af Louise Paludan 4. marts i Politiken - Før løvspring.

Birgitte Fink og Søren Ross: Nye ideer til torvs - artikel om Kgs. Nytorvs fremtid. Politiken 3.sek. 10. marts

Eiler Worsøe: Skovbilleder fra en svunden tid - Skovhistorisk Selskab. 152 s. Anmeldt i Politiken 10. marts af Henrik Bandak: Svinene åd egen væk.

April

Karen Syberg: Admiraler elsker sukkerpærer - Livet i en landsbyhave - Samleren. Anmeldt i Politiken 7. april af Mette Winge: Roserne under det himmelske uldtæppe og Weekendavisen 6-10. april

Ritzau: Bjørnekloen stækkes. Politiken Søndag 1. sek. 29. april

Juni

Det skandinaviske forskningsorgan Bulletin nr. 12 udkommer med 19 sider, bl.a. med artikler af Helle Ravn, Rudkøbing, Kjell Lundquist, Lund og Madeleine von Essen, Ö. Gotland. Henrik Sten Møller: Kulturrodekasse - om kolonihavehusene i Louisiana Parken. Politiken - Arkitektur 21. juni.

Bogen „Ledelse og fællesskab” - Branchemiljørådet Jord til Bord - om Gentofte Kommunes 42 kommunale gartneres selvstyre.

Juli

Henrik Sten Møller: Sansernes Park - om kanalparken i Malmø, tegnet af arkitekt Stig L. Andersson - Politiken 4. juli

Marie-Louise Paludan: De yndigste roser - Weekendavisen 6.-12. juli.

Poul Chr. Poulsen: Manden og de tusinde blomster - om Harald Larsens plantesamling i Stouby.

Olaf Lind: Arkitektur Guide København - Arkitektens Forlag - anmeldt i Politiken 25.juli

Søren Ryge Petersen: Vild med den store blå - om Agapanthus - Politiken Bolig og Have, 21. juli.

August

Søren Ryge Petersen: Byens bedste hæk. Politiken sek. Bolig og Have 4. aug.

Marie Tetzlaff: Den svenske tedyrker - Anmeldelse i Politiken 11. aug. 4. sek. af den engelske bog: Linnaeus. Nature and Nation - Harvard University Press - 308 s.

Søren Ryge Petersen: Han passer dronningens have - om slotsgartner John Henriksen ved Gråsten Slot. Politiken Søndag 12. aug. 5. sek.

Erik Westengaard: Tankefulde haver. En vandring i tre havers frimueriske symbolverden - Chr. Ejlers Forlag.

September

Marie-Louise Paludan: Krumspringet genskabt - om Christian IV's nye renæssancehaveanlæg i Rosenborg Have - Weekendavisen 7.-13. sept.

Annette Bonde: En grøn oase i London - om The Museum of Garden History i kirken St. Mary at Lambert - artikel i Politiken sek. Vi Rejser 18. sept.

Jesper Bernstorff og Pernille Tranberg: Planternes nationalbank - om Nordisk Genbank i Alnarp, Skåne, hvor der bevares frø af 30.000 nordiske planter.

Christian Bundegaard: Mystiske haver - anmeldelse af bogen Tankefulde haver, Politiken 4. sek. 29. sept.

Søren Ryge Petersen: Verdenskunst i vildnisset - om haven ved Ordrupgård Museet - Politiken 4. sek. 29. sept.

Boganmeldelser

Erik Westengaard:

Tankefulde haver

Christian Ejlers' Forlag 2001

Illustreret, 128 sider

Pris: 198,-

Bogen er udgivet i anledning af efterårets udstilling på Frederiksborg Slot, en udstilling med titlen „Tankefulde haver. En vandring i tre havers frimureriske symbolverden”. De tankefulde haver, forfatteren tænker på, er haver som normalt ville gå under betegnelsen romantiske haver eller engelske haver. Det er ikke Erik Westengaards opdagelse at den romantiske have som type skal bevæge den vandrende og skabe tanker og følelsesoplevelser. Men det er, mig bekendt, Erik Westengaards opdagelse, at tre af de kendte danske romantiske haver kommer til udtryk gennem en dyb forankring i den åndelige bevægelse som frimureriet er og således benytter sig af den frimureriske symbol- og tankeverden. Derfor burde bogen have haft samme undertitel som udstillingen, idet det er den frimureriske symbolverden der er det helt centrale emne i bogen, og ikke, som man måske kunne foranlediges til at tro, de specifikt omtalte haver i deres helhed eller romantiske haver i særdeleshed.

I bogen giver Erik Westengaard først en indføring i frimureriet. Han skriver om frimureriets begyndelse, om dets tre grader, om symbolbrugen og om broderskabets glæde ved naturen og om frimureriets forhold til havekunst. Dernæst giver han i tre kapitler uddybende beskrivelser af, hvordan de tre haver Louisenlund, Mindelunden ved Jægerspris Slot og Sanderumgaard kan ses i lyset af frimurersymbolikken. Erik Westengaard har tidligere været leder af museet på Jægerspris Slot; og det er da også kapitlet om Mindelunden ved Jægerspris der er hjørnesteinen i bogen. Med Erik Westengaard som guide opstår der nye og uddybende udlægninger af såvel selve planen for mindelunden som for mindesmærkerne. De nye aspekter som Erik Westengaard føjer til tolkningen gør bestemt ikke Wiedewelts i forvejen højt estimerede værk mindre interessant eller exceptionelt. Hvad Erik Westengaard ikke kommer ind på er, at det der gør Mindelunden ved Jægerspris så speciel, er Wiedewelts helt unikke evner til at skabe en organisk helhed mellem naturen, kunsten og det subtile budskab i de absolutte og strengt koncentrerede skulpturer. Det er efter min mening ikke alene anvendelsen af frimurernes symbolsprog, som Wiedewelt udtrykker sig med, grundet sit aktive engagement som logebroder, der gør Mindelunden ved Jægerspris interessant.

I bogens kapitel om Sanderumgaard kan man godt finde det lidt søgt, at forfatteren tillægger haven særlige frimureriske udtryk, hvad enten det er i planen eller i det enkelte sceneris emblematik. For mig at se skiller den romantiske have ved Sanderumgaard sig ikke specielt ud fra andre af samtidens haver, der jo i deres væsen beskæftiger sig med netop den symbolik som Erik Westengaard fremhæver.

Bogen er også interessant, fordi der gennem fortællingerne om de tre havers tilblivelse præsenteres en fornem personrække, som omfatter store kunstnere i datiden som Saly, Jardin, Abildgaard og Eckersberg og endvidere en række prominente personer heriblandt Johan Bülow. Alle var de mere eller mindre aktive indenfor frimurerordenen, og man kan kun gisne om, hvilken betydning det har haft for deres virke.

Når man har læst bogen kan man godt sidde tilbage med en fornemmelse af, at man ikke har forstået Wiedewelts skulpturer rigtigt før nu, men jeg mener nu ikke, at man kun kan læse skulpturerne via Erik Westengaards nøgle. Ud fra en almindelig kunsthistorisk tilgang vil jeg mene, at man langt hen ad vejen kan nå de samme udlægninger som Erik Westengaard lægger for dagen, idet frimurenes anvendelse af symbolikker ikke ligger så langt fra den almindelige vesteuropæiske kunsthistorier. Men spændende er dette nye aspekt, som Erik Westengaard lægger for dagen, og som nævnt særlig interessant er den nye dimension, der kommer til både i tolkningen af planen og i læsningen af Mindelundens skulpturer. Det er bestemt tanker, der er værd at tage med sig, hvis man skal bese kunstværker og andre haver fra samtiden.

Bogen er velillustreret med mange og utrolig smukke illustrationer og den er skrevet i et levende og letlæseligt sprog.

Christine Waage Rasmussen

DANMARKS HAVEKUNST I

Hakon Lund

Arkitektens Forlag 2000

Første bind af det i god tid annoncerede store trebindsværk om Danmarks havekunst udkom i november i år 2000. Begivenheden blev markeret med et arrangement med både taler og musik i Dronningesalen i Den Sorte Diamant. Blandt talerne var selvfølgelig dagens hovedperson: forfatteren - kunsthistoriker dr.phil. Hakon Lund, som i et halvt århundrede er den danske kunsthistoriker, der har interesseret sig for og har for-

sket mest i dansk havekunsts historie. Hakon Lund har ikke bare nøjedes med det. Han har skrevet en række dejlige bøger om emnet og har inspireret flere af sine studerende til at gøre det samme.

Hakon Lunds tidligere publikationer om dansk havekunst omfatter bl.a. „Danske Haver i det syttende og attende aarhundrede” fra 1963 og „De kongelige Lysthaver” fra 1977. Den første var et beskedent hefte i serien Kunst i Danmark med en ret kort tekst, men med mange sort-hvide gengivelser af ældre haveplaner og prospekter. Den anden er det store værk om de kongelige haver med en meget levende og grundig gennemgang af slotshavernes udvikling og deres udsmykning, samt de kunstnere og gartnere, der stod bag haverne. Men ikke bare det; udenlandsk inspiration og tolkning af allegorier gives også i rigt mål.

Danmarks havekunst I når tidsmæssigt op til 1800 med hovedvægten på 1600- og 1700-tallets haver. I indledningen får danske haver før 1600 bare en halv side; til gengæld fornøjer Hakon Lund læseren med beskrivelsen af festen i Frederiksberg Have i anledning af dronning Caroline Mathildes fødselsdag 1769: „Hende der fik Struensee som sengekammerat”. Hakon Lunds uhøjtidelige sidebemærkninger, der giver de tørre facts et særligt krydderi, mangler heller ikke i denne bog.

I kronologisk rækkefølge giver Hakon Lund en gennemgang af kendte haver, begyndende med Tycho Brahes Uranienborg fra slutningen af 1500-tallet. Christian IV's Kongens Have, Lundehave i Helsingør, dronning Sophie Amalies have i det senere Amalienborgkvarter; og det første Frederiksdal indleder afsnittet om 1600-tallet. I modsætning til bogen De kongelige Lysthaver, der følger de enkelte haver op til nutiden, slippes haverne, og så følger en gennemgang af samtidige private haver med bl.a. herregårdshaverne Clausholm og Søholt.

Frederiksberg Have med Nicodemus Tessin d. y.s plan og Hans Heinrich Scheels forskellige forslag når lige at komme med, inden århundredet sluttet.

Fra 1700 og fremefter vokser antallet af eksempler, Lundehave og Frederiksberg Have går igen, Fredensborg og Frederiksborg fylder selvfølgelig meget i dette afsnit. En stor del af historien omkring de kongelige haver er, som Hakon Lund selv skriver i forordet, genbrug, men han har også fået de nyeste forskningsresultater med, f.eks. de der er fremdraget i forbindelse med genskabelsen af barokhaven i Frederiksborg slotshave. Igen rummer afsnittet også private haver, herregårdshaver og hen mod slutningen af 1700-tallet landstedshaver, bl.a. Holtegård og Kokkedal, alle dokumenteret med smukt gengivne tryk af de originale planer og prospekter.

De store mestre bag 1700-tallets haver J.C. Krieger, N.-H. Jardin og Wiedewelt og deres forbilleder og forudsætninger bliver inddraget i forbindelse med haverne.

Det næstsidste kapitel i 1700-tallet får titlen „Lærdom i det grønne”, en virkelig original titel. Her gennemgås Ledreborgs akademi og Mindelunden på Jægerspris, to ejen-

dommelige anlæg som varsler nye toner i havekunsten. Med omlægningen af Frederiksberg Have til landskabelig have slutter bogen.

Bogen er rigt illustreret først og fremmest med gengivelser i farver af de smukke gamle originalplaner, heriblandt flere, som ikke har været gengivet før. Prospekter, malerier og ikke mindst de mange nutidige fotografier, hvoraf de fleste er taget af den dygtige fotograf Keld Helmer-Petersen, giver også den, der kun blader i kæmpeværket, en dejlig oplevelse, men bogen kræver et solidt underlag, sengelæsning er den ikke til.

Skal der dryppes lidt malurt i bægeret, er det ligesom om mange af fotografierne er blevet helt sorte i de mørke nuancer, og så kan man også ærgre sig over, at mange af illustrationerne trods bogens store format på 34 x 25,5 cm er delt over to sider, så noget af planerne forsvinder i bogryggen.

Jette Abel

DANMARKS HAVEKUNST II

1800-1945

Lulu Salto Stephensen

Arkitektens Forlag 2001

Bind II i den store trebinds serie om Danmarks Havekunst udkom i august i år 2001 og blev præsenteret på en solrig eftermiddag på terrassen foran palmehuset i Københavns Universitets Botaniske Have – et passende sted for et værk, der omhandler den periode hvori bl.a. Botanisk Have blev anlagt.

Forfatteren kunsthistorikeren fil.dr. Lulu Salto Stephensen blev fuldt fortjent hyl- det, der var virkelig tale om færdiggørelse af et stort værk, såvel indholdsmæssigt som omfangsmæssigt.

Bogen spænder fra 1800 til 1945, en periode der, det gælder især for 1800-tallet, kun sjældent er blevet videnskabeligt behandlet af havekunstens historikere, da man nok, påvirket af 1900-tallets lærere ud i fagets historie, har betragtet perioden som uinter- essant og uden kunstneriske kvaliteter.

Uanset om man finder promenadeparkens slyngede gange charmerende eller som en dårlig udløber af den engelske landskabshave, så har perioden nu fået sin fortælling bygget på nøje arkivstudier af såvel planmateriale, korrespondancer, levnedbeskrivel- ser og artikler i tidens faglitteratur m.m.

Udviklingen her i Danmark sættes også i forhold til strømningerne i udlandet, til tidens førende kunstnere, og den litteratur som var og stadig er tilgængelig, her først og fremmest om og af engelske havekunstnere som Humphrey Repton, Loudon, Blomfield, Robinson og Gertrude Jekyll samt tyskeren Pückler Muskau og Hirschfeld, den sidste var holstener.

Lulu Salto Stephensen har inddelt de mange anlæg i en række klare underafsnit og gør i forbindelse med hvert afsnit rede for de udenlandske forudsætninger og de enkelte kunstnere, som præger afsnittets anlæg.

De første afsnit går ud fra den klassiske inddeling i *The Sublime*, *The Picturesque* og *The Gardenesque*, men med undertitlerne „Den romantiske stemningshave”, her omtales Liselund, Sanderumgård og Marienlyst's romantiske have, „Landskabshaven, det tredimensionale maleri”, her omtales præstegårds-, bonde- og købstadshaver, landskabsgartner Rudolph Rothe, Fredensborg Slotshave, herregårdshaverne Erholm og Søvertorp.

The Gardenesque får betegnelsen „Skøngartneriske skuesmykker”, her omtales H.A. Flindt, herregårdene Glorup og Hofmannsgave, parkerne der afløser Københavns volde, bondehaven og villahaven.

Det næste afsnit har fået etiketten: Bag om formen – den moderne have. Her kommer forfatteren virkelig bag formen med en redegørelse for sammenhængen mellem samfundsudviklingen og nødvendigheden af at finde nye veje for arkitekturen. Der er eksempler på Lutyens og Gertrude Jekylls haver, Arts and Craftbevægelsen og dens påvirkning på danske arkitekter og havearkitekter, her først og fremmest G.N.Brandt, som forfatteren har et særdeles godt kendskab til fra tidligere forskning, hvad kapitlets længde bekræfter.

„Grøn arkitektur” kapitlet - bogens sidste - er næsten udelukkende helliget C. Th. Sørensen, der nævnes dog også andre, men her savnes en bredere omtale af nogle af Sørensens samtidige.

Bogen er rigt illustreret og med fyldige billedtekster. Spændende er de mange gengivelser af originalplaner og skitser, og fotografen Keld Helmer-Petersens vidunderlige fotografier giver den levende tekst endnu mere liv.

Hvad kvalitet, vægt og størrelse angår, er den fuldt på højde med bind I.

Værket er et samlet værk på 3 bind, det sidste bind forventes at udkomme primo 2002, det betales enten i rater à 600 kr. i alt 1.800 kr. eller samlet til en pris på 1.530 kr.

Jette Abel

Anna Pavord:

Tulipanen

På dansk ved Ilse M. Haugaard og Jane Schul

Gyldendals Bogklubber 2000.

Bogen havde ligget et stykke tid på mit bord - klar til anmeldelse. Forventningerne steg og steg, hver gang mit blik faldt på den. Jeg glædede mig kort og godt til at skulle anmelde denne tykke og smukt udstyrede bog. Og lad det være sagt med det samme. Bogen har fuldt ud levet op til forventningerne. Bogen indledes med en introduktion, der fører læseren med på forfatterens rejse til Kreta på jagt efter Tulipa Bakeri. Her får man et første indtryk af Anna Pavords levende og journalistiske skrivestil, som bogen som helhed er præget af.

Bogens første del indeholder en kulturhistorisk beskrivelse af tulipanen: En blomst fra østen. Men der er også kapitler om tulipanen i Nordeuropa, om tidlige britiske dyrkere, om hollænderne og tulipomanien og siden den hollandske dominans i tulipan dyrkningen. De engelske floristers arbejde med tulipaner, og de sidste 100 års udvikling er også med i beskrivelsen. Man kan blive klogere på de vilde arter i Centralasien og Kaukasus og bliver opmærksom på, at slægten altid er på et stadium af forandring – tulipanen har „et særligt ønske om at skifte kjole” som har inspireret gartnere gennem århundreder til gradvis at forædle den i alverdens former og farver.

De persiske og tyrkiske blomsterdyrkere var eksempelvis alene interesseret i smalle konturer og sværdformede blade, mens de senere engelske dyrkere ønskede en perfekt halvkugleformet blomst. At der var tale om passion giver alene de navne, som persiske digtere gav tulipanerne, indtryk af: „Den, der brænder hjertet”, „Unik Perle”, „Sjælens lys”, „Den, der forvirrer begreberne” og mange andre fortryllende, måske lidt anstrengte navne.

I bogens del 2 præsenteres de forskellige arter, og i det afsluttende kapitel er det tulipansorterne, der tages under behandling. Her får man yderligere oplysninger om farver, højde, forædlere, anvisninger på egnede voksesteder samt mere kulturhistoriske oplysninger om fx Murillo, (fra 1912), hvis rosa og hvide farve har henrykket „så damerne simpelthen kastede sig over den”.

Tulipanens kronologi er beskrevet i en tidstavle til slut i bogen. Det er en god oversigt, men man undres dog lidt over de (få) generelle historiske oplysninger og efter min mening lidt malplacerede årstal, forfatteren har ment skulle med – som sejren ved Waterloo 1815, Englands første jernbane 1825 og det engelske fodboldforbunds første pokalfinale i 1871. Havde man ønsket at sætte tulipanens historie ind i en større kultur- og socialhistorisk sammenhæng, kunne andre årstal og begivenheder med fordel have været med i den kronologiske oversigt.

En anden detalje man kunne have ønsket sig anderledes er, at de franske citater ikke er oversat. Det er ærgerligt, når bogen ellers er så velskrevet og vel oversat.

Bogen indeholder desuden nyttige noter, bibliografi og indeks.

Der er dog ingen tvivl om, at bogen varmt kan anbefales alle, der interesserer sig for tulipanen og dens kulturhistorie, og man kommer vidt omkring i de 5600 tulipan-arter og -sorter, der ifølge den seneste registratur findes - både i tekst og velvalgte, smukke illustrationer.

Lene Floris

Ekskursionsberetninger

Fyraftensudflugt til Botanisk Museums samlinger den 29. maj

Tirsdag d. 29. maj holdt Havebrugshistorisk Selskab til de relativt ukendte samlinger på Botanisk Museum. Arrangementet foregik heldigvis inden døre, for det var øsende regnvejr. Derfor var der næppe mange af deltagerne, der havde benyttet lejligheden til også at nyde et besøg i selve haven. Professor, dr. scient. Ib Friis (der tidligere på året havde holdt foredrag for os om guldalderens botaniker Martin Vahl) og lektor, museumsinspektør Olof Ryding tog imod os, viste os rundt og berettede om museets historie. Museet rummer botaniske rariteter helt tilbage fra Det kongelige danske Kunstkammers samlinger fra slutningen af 1600tallet som fx „Syttten Calabasser af adtskillig størrelse og skickelse” fra 1690 og fra 1674 „Een stor Coccus Maldivensis, complet, rar og skøn”. Vi fik ligeledes lejlighed til at bese de meget smukt indbundne herbariekasser, der indeholdt materiale såvel fra danske samlinger som Flora Danica og fra mange af de store klassiske naturvidenskabelige opdagelsesrejser som Liebmanns og Ørsteds rejser til Mellemerika og Peter Forsskåls indsamlede materiale fra hans deltagelse i Carsten Niebuhrs rejse til Det Lykkelige Arabien. En fin aften og et interessant møde med to meget engagerede fagmennesker.

Jane Schul

Aftentur på Kastellet d. 14 juni 2001.

Selskabets medlemmer mødtes på hjørnet af Folke Bernadottes Allé og Grønningen med aftenens guide landskabsarkitekt Birgitte Kortegaard fra Københavns kommunes Vej og Parkafdeling. Der var mødt 16 deltagere op. Birgitte Kortegaard har været kommunens repræsentant og sagsarkitekt på de omlægninger, der i de seneste år er gennemført på og omkring Kastellet, i Churchillparken, omkring Gefionspringvandet og på Langelinie. Det har været en kompliceret sag, da der var mange parter involveret i sagen. Bygherrer har været Forsvarets bygningstjeneste og Teknisk Direktorat, Parkafdelingen og omlægningerne har stået på fra 1998 til 2000.

Muligheden for at retablere Kastellets to østlige bastioner og Kastelsgraven begyndte med Frihavnens nedlæggelse og sløjfning af det jernbanespor, der fra baneterrænet drejede ud til havnen og løb mod syd gennem Kastellets østside og videre ned forbi Toldboden. Takket være en donation fra A. P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond blev det i 1988-89 muligt at fjerne bandedæmningen over graven ved Norgesporten og retablere Prinsessens Bastion (den nordøstlige bastion) samt rekonstruere hovedbroen ved Kongeporten.

Samme fond gjorde det i 1997 muligt at fortsætte med en rekonstruktion af Grevens Bastion (den sydøstlige), retablere Sjællands Ravelin samt Sjællands Ravelinbro, idet man sløjfede den tidligere vejtilkørsel til Langelinjeanlægget fra Esplanaden.

For at få voldgraven retableret rundt om Grevens Bastion måtte man også foretage væsentlige indgreb i anlægget omkring Gefionspringvandet, hvilket medførte en flytning af Gefionbroen og omlægning af Langelinjeanlægget. Alt i alt et omfattende projekt, der som nævnt har stået på fra 1998 til 2000.

Birgitte Kortegaard førte os langs Grønningen ad Smedelinien. Smedelinien er den ring af contregarder og raveliner, der ligger mellem indre og ydre Kastelsgrav. Den forvaltes af Københavns kommunes Vej- og Parkafdeling, vi endte ved Kongeporten. Undervejs fortalte hun levende om de problemer, der er rent plejemæssigt. Vi havde god udsigt til hovedvolden, som passes af forsvarets Bygningstjeneste. Forsvaret har i de senere år fældet de fleste store træer på volden og som plejeforanstaltning har man anskaffet en flok får, der nu afgræsser ydersiden af volden med tydelige fårestier til følge samt en meget utilsigtet udryddelse af forvildede tidlige løgvækster som især Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nufans*).

De store omlægninger ved Sjællands Ravelin og Gefion springvandet blev grundigt gennemgået og forklaringerne krydret med historier fra byggeriets hverdag.

En ting er dog trist, Gefions store bassin kan ikke holde vand, så for at undgå et enormt vandsplid er hun tørlagt, det virker lidt som et antiklimaks, når der nu er foretaget så store omlægninger i hendes umiddelbare omgivelser. Man må håbe på, at der kan skaffes midler til en restaurering af bassinet snarest.

Vi fortsatte turen ud på Langelinjeanlægget og endte ved Norgesporten, her takkede vi Birgitte Kortegaard for en instruktiv og spændende tur og gik selv i den nedgående sols stråler en tur rundt på hovedvolden.

Jette Abel

Eftersommerens udflugt til „Havens Huse”.

Eriksholm, Holbæk Museum, Knabstrup Hovedgaard og Løvenborg Slot den 26. august og 9. september.

I samarbejde med Historisk Samfund for Holbæk Amt og Museumsforeningen for Holbæk og Omegn gik eftersommerens udflugt til Vestsjælland - med temaet „Havens Huse”. Udflugten var berammet til 26. august, men der var et overvældende antal tilmeldte deltagere, så Holbæk Museum påtog sig at dublere arrangementet med endnu en udflugt den 9. september, så alle interesserede kunne deltage. Målene for udflugten var Holbæk Museum, Eriksholm, Knabstrup og Løvenborg.

Eriksholm. Deltagerne nyder en forfriskning på plænen foran thepavillonen Bellevue. Foto Anne Stine Hansen.

Eriksholm

Deltagerne mødtes ved Holbæk Museum, hvorefter der var afgang i egne biler til det nærliggende gods Eriksholm. Her blev vi modtaget af greve Jørgen Ahlefeldt-Laurvig og grevinde Birgit Ahlefeldt-Laurvig, samt godsets påfugle. Greve Jørgen Ahlefeldt-Laurvig overtog Eriksholm efter sin far greve K. Ahlefeldt-Laurvig. Hovedbygningen, der er opført i 1788 ligger i et naturskønt område ved Bramsnæs Bugt, midt i en stor park. Selve Eriksholms historie kan føres tilbage til 1199 hvor biskop Absalon skænkede det til Sorø Kloster under navnet Erikslev. Selve navnet Eriksholm optræder første gang i 1610. Frem til 1878 har Eriksholm mange ejere, men dette år købes Eriksholm af lensgreve Frederik Ahlefeldt-Laurvig og er lige siden forblevet i slægtens eje. Efter velkomsten var der lejlighed til at se indenfor i nogle af avlsbygningerne, hvor der bl.a. var uddeling af påfuglefjer til interesserede, og vi fik forevist en gammel kane. Herefter viste greve Jørgen Ahlefeldt-Laurvig kyndigt rundt i parken og fortalte om parkens forandring fra barokanlæg til landskabelig have, herunder om sjældne træer med deres helt egen historie. Elmesygen havde gjort det af med parkens store

elmetræer, som nu stod tilbage med døde grene. Midt i parken var et lindelysthus bestående af ældre parklinde omkransende havefigurer. Turen gik bl.a. forbi en af de tidligere karpedamme, op gennem hasselløvgangen der dannede en lang mørk tunnel. Man beså de klippede hække, der gik tilbage til barokanlægget og alle nød turen langs kysten til et af parkens fine huse, thepavillonen Bellevue, hvor grevinde Birgit Ahlefeldt-Laurvig serverede forfriskninger. Bellevue er bygget omkring år 1800. Byggestilen er inspireret af de klassiske græske templer med trekantgavl og søjler. Her har man kunnet sidde og drikke the og samtidig nyde udsigten over Tempelkrogen i sydøst. Bellevue har i en kort periode fungeret som mausolæum.

Holbæk Museum

Frokosten blev nydt på Holbæk Museum, hvor der i gården var opstillet borde og stole, men på grund af regn måtte vi trække indenfor. Efter frokost foreviste museumsleder Lene Floris os særudstillingen „Havens Huse”, der indbefattede alt hvad man kunne forestille sig fra bistader, kaninhuse, hønsehuse, skure, legehuse, lokum, brændeskure, kolonihavehuse, herregårdens pavilloner og lysthuse, drivhuse, orangerier m.m. Alt sammen illustreret med store og små modeller, fotografier og tegninger. I museumsgården var udstillet legehuse og fuglehuse til stor glæde for børn. Her så vi også museets nyligt genopførte thepavillon, en lille grundmuret bygning med 4 træsøjler, fra Elefantapotekets have i Holbæk. Formentlig fra før 1860. (Se: Fra Kvangård til Humlekule. Nr. 30. 2000.)

Knabstrup

Efter frokost gik turen videre til Knabstrup Hovedgård. Her blev vi modtaget af familien Lunn Gram. Knabstrup er en af vore ældste herregårde, der oprindeligt var kongeligt privateje. Omkring 1622 brændte den gamle borg. En tid havde godset svenske ejere. I 1776 købtes Knabstrup af slægten Lunn, der i 1931 omdannede ejerskabet til et familieaktieselskab. Den nuværende hovedbygning er opført i 1861-62 og ligger øst for parken. Familien Lunn Gram viste rundt i den landskabelige have. Et stort kastanietræ var knækket midt over. Vest og nordvest for hovedbygningen gik en bred kanal. Her beundredes en nyistandsat træbro. Vest for kanalen gik turen ud i en mere skovpræget del af parken og kulminerede med besøg i thepavillonen, der var festligt oplyst med levende lys og møbleret med stole og bord. På væggene hang der billeder og et vaffeljern, som blev taget ned og dets brug omhyggeligt gennemgået. Pavillonen, der lå på toppen af en lille skovklædt bakke, var en god ramme om værtparrets meget levende fortællinger om stedet. Pavillonen var bygget ovenpå en ca. 6 m dyb iskælder, hvortil der var adgang i skrænten under thepavillonen. Dog var adgangen spærret af sikkerhedshensyn, men vi fik et lille kik ned i „dybet”. I udkanten af parken sås de store

Knabstrup. Indgangen til den omkring 6 m dybe iskælder, med thepavillonen ovenover. I døren ses Helge Gram, en af vore rundvisere. Foto Anne Stine Hansen.

døde stammer fra hvad der lignede „et” bøgetræ, men i virkeligheden var det 5-7 tæt plantede bøgetræer, der var vokset op, så det så ud, som om der kun var et træ med mange stammer. Mod slutningen af rundvisningen passerede vi køkkenhaven og en gruppe frugttræer med bl.a. et jernæbletræ fra slutningen af 1700-tallet og et halvtagsdrivhus fyldt med kraftige tomatplanter.

Løvenborg Slot

Herefter gik turen til Løvenborg Slot, ad den store murede buebro, gennem den midterste af slottets tre rød-malede fløje til den store slotsplads, hvor vi blev godt modtaget af greve Christian Ahlefeldt-Laurvig, frue og parrets to drenge. Løvenborg slot er en af landets største vandborge, bygget i 1630-34, men kan føres tilbage til bisp

Absalon der skænkede området til Sorø kloster. Herfra kom det under Roskilde bispestol. Løvenborg fik sit navn i 1766 af Sverin Løvenskjold. Tidligere hed det først Ellinge og senere Birkholm. Det var i slægten Løvenskjolds eje fra 1738 til 1938, da det købtes af greve Chr. Ahlefeldt-Laurvig. Fra slotspladsen fører en lang bro over til parken, hvis store lindetræer og haveanlæg kan føres tilbage til 1770'erne. Midt i parken ses en meget stor sort valnød (*Juglans nigra*). Specielt tiltrak den store thepavillon fra 1861 opmærksomheden. Den var omgivet af mange store egetræer. Tæt ved lå Løvenborgs dyrehave med bl.a. en bestand af dådyr. Parken indeholdt også et fornemt eksempel på klippede hække af avnbøg.

Løvenborg. Lysthuset fra 1861 omgivet af egetræer. Foto Anne Stine Hansen

Stor tak til gæstfrie værter på de tre godser og Holbæk Museum.

I alt deltog 102 personer i udflugterne. Turen den 26. august foregik i det smukkeste solskinsvejr afbrudt af en enkelt byge, mens frokosten blev spist i tørvejr på Holbæk Museum. Noget anderledes var vejrguderne indstillet den 9. september. Kort fortalt regnede det hele dagen, men turen blev gennemført med højt humør og regntøj.

Lene Floris og Finn T. Sørensen

Forfattervejledning

„Fra Kvangård til Humlekule” udkommer en gang om året, normalt i december. Artikler og boganmeldelser skal være redaktionen i hænde senest 1. september. Artikler på under 2-3 sider anbringes under små meddelelser.

Indlæg til Havebrugshistorisk dagbog og bibliografi er velkomne. Teksterne må være maskinskrevne eller elektroniske, sendt på disketter eller e-mail (fts@kvl.dk) skrevet i WordPerfect, Microsoft Word – eller evt. som ASCII-/ANSI-fil. Anvend venligst så få skrifttyper og koder som muligt og undlad tvungen orddeling. Gældende retskrivning skal følges. Citationer anføres med citationstegn. Artiklens titel må meget gerne være oversat til engelsk. Noter anføres med et nummer og indskrives altid som slutnoter. I litteraturlisten skrives forfatterens efternavne først, efterfulgt af initialer, årstal, artiklens titel, tidsskriftets navn, volumen, nummer og sidetal. Der bør altid leveres illustrationer til artiklerne i form af dias, papirfotos, stregtegninger eller elektronisk, som uddyber og supplerer teksten. Illustrationerne gengives som regel i sort/hvid. Teksten til illustrationerne bedes anbragt sidst i artiklen.

Der bringes ikke artikler, der har været bragt andetsteds.

Indholdsfortegnelse

Asger Ørum-Larsen: Troels Erstad (1911-1949)	
Det yngste navn i havekunstens danske gennembrud. 1925-1960	4
Søren Cock-Clausen: Mistbænk for konger og en generalmajor	14
Annie Christensen: Haverne bag Børsen	19
Havebrugshistorisk Dagbog okt. 2000 - sept. 2001. Ved A. Ørum-Larsen	38
Havebrugshistorisk Bibliografi okt. 2000 - okt. 2001. Ved A. Ørum-Larsen	41
Bog anmeldelser	
Erik Westengaard: Tankefulde haver	44
Hakon Lund: Danmarks Havekunst I	45
Lulu Salto Stephensen: Danmarks Havekunst II	47
Jane Schul: Tulipanbogen	48
Ekskursionsberetninger	
Fyraftensudflugt til Botanisk Museums samlinger den 29. maj 2001	51
Havebrugshistorisk Selskabs aftentur på Kastelet d. 14. juni 2001	51
Eftersommerens udflugt til „Havens Huse”. Eriksholm, Holbæk Museum, Knabstrup Hovedgaard og Løvenborg Slot den 26. august og 9. september. ...	52